ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үүнүп эгелээн

№ 104 (16562)

2002 чылдың СЕНТЯБРЬ 10, вторник

Ат салган шагы 22.00

Садар өртээ 3 рубль.

ТР-ниң тудуг сайыдынга сөс

РЫНОККА ДҮҮШТҮР

1990 чылдарның эгезинден бээр республиканың тудуг ажылы чорбастаан. Социалистиг экономиканың үндезининге туттунуп турган тудугларны чурт хенертен рынок экономиказынче кириптерге кым акшаландырар боор. Тудуп турган тудуглар ара кагдынган, эң-не берге айтырыгларның бирээзи тудуг организацияларының төпчүткен баазалары азы, өскээр чугаалааргa, тудуг материалдары-биле хандырып турган бүдүрүлгелер буурап дүшкен, ооң дериг-херекселдерин ол үениң чазый-чилби удуртукчулары садып-сайгарып, Саян артынче үдүрүп чорудупкан.

—Чугаавыстың эгезинде, бир дугаарында, республикада тудуг кылып турар организациялар-ла көвүдээн болгай, оларның ажылынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, тудуг объектилеринге кысказы-биле доктаап көрүңерем, Евгений Леонидович?

Ам республикада тудуг ажылы үүгээртеп орар. Мооң мурнунда чылдарда бир чылда 2-3 объектини мөлдүк-калдык ажыглалга киирип турган болза, сөөлгү ийи чылда ооң саны чүс ажып турар апарган. Чаа тудуглар туттунуп, чоннуң негелде хомудалын хандырып эгелээн. Ол, бир дугаарында, 1990 чылдарның эгезинде ара кагдынган чурталга бажыңнары, школалар, садиктер болур. Тудуг ажылында тургустунуп келген байдалды ТР-ниң Чазаа өөренип көргеш, ону дүрген шиитпирлээр, боттуг хемчеглер алыр талазы-биле ТР-ниң Чазааның чаа составында ТР-ниң Тудуг яамызын тургусканы таварылга эвес.

Республикада тудуг ажылын дорту-биле харыылап турар, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар ТР-ниң тудуг сайыды **Евгений Леонидович ОСЕРДЦОВ**-биле ужуражып, кыска чугааны кылдым. Тудуг сайыдынга ажылдаарының бетинде Е.Л.Осердцов 2001 чылдан эгелээш, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы болуп, тудуг талазы-биле харыылап турган, тускай эртеми тудуг инженери, хөй чылдарда Кызылдың тудуг организацияларынга ажылдап чораан арга-дуржулгалыг удуртукчу.

—Тудуг кылып турар организациялар көвүдээн деп силерниң чугаалап орарыңар шын. Рынок экономиказының тургустунганы-биле кандыг-даа ат-сыптыг организациялар тудугда ажылдап турар. Оларның аразында тудугну кылып чорударының чаа аргахевирлерин тып, рыноктуң негелдезинге дүүштүр ажылдай берген тудуг организациялары бар. Чижээлээргe, «Сельстрой» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге (С.В. Сафрин), хуу бүдүрүлге «Зурначян», "Кызылстройсервис" КХЭ (Симчит), «Жилье» КХЭ (В.Г. Гавриленко), «Остов» КХЭ (В.С. Акперов), «Дамырак» (А.Колоян). Оларның деңнелинге чедир чамдык тудуг организациялары багай эвес «шимченип» кел чыдары өөрүнчүг.

Чыл эгезинден тура республиканың тудуг комплекизи 260 млн. рубльдиң капитал салыышкынын шиңгээдип алган, эрткен чылдың ол үези-биле деңнээргe, өзүлде 28 хуу хөй бооп турар. Бо чылдың сес айларында дыка хөй тудуг объектилери ажыглалга кирген. Ниитизи-биле 3,8 муң дөрбелчин метр чурталга шөлү, Кызыл хоорайда эрги көвүрүгнү чаартып кылган, ооң-биле чергелештир орукчулар Барыын-Хемчиктиң Акта, Таңдының Дүргенде, Каа-Хемниң Мергенде көвүрүглерни ажыглалга киирген, мырыңай чоокта чаа Улуг-Хемниң Арыг-Үзүүнде школаны, «Цагаан-Тологайда» болгаш «Шара-Суурда» каайлының эрттирилге пунктуларын, «Стройдеталь» күрүнеиң каттышкан бүдүрүлгезинде ыяш болбаазырадыр цехти, өкпези аарыг уругларга кожууннар аразының интернадын ажыглалга киирген. Ам удавас Кызыл хоорайда Пушкин кудумчузунда 24 аал чурттаар чурталга бажыңы, эмнелгеиң профилактика төвүнүң тудуу, хем ол чарыында дыңнаары багай уругларның дузалал школазы, Туран хоорайда №2 школаның немелде тудуу ажыглалга кирер.

Кызылдың №9 школазының чаартылгазы доозулган. Республиканың халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң тудуу, Кызыл хоорайда хем ол чарыында ортумак школаның, малчыннарның аалчылар бажыңының, күрүне лицейиниң болгаш өкпе аарыглар диспансериниң немелде тудуглары кончуг шалыпкын туттунуп турар. Тускай көрдүнген инвестиция программазында федералдыг бюджеттиң акша-хөреңгизин «Тыванын машина тудуушкун заводу» ККБ-ниң пластмасс кылыр цегинде,Кызыл хоорайда кондитер фабриказында, "Тыва даг-дүгү" комбинадында, Тыванын күрүне университединиң тудугларында, Дээди болгаш Арбитраж судтарының, Иштики херектер яамызының, Бояровка—Тоора-Хем аразының автооруунуң тудугларында багай эвес шиңгээдип ап турар.

—Тудугда кадрлар айтырыы нарын байдалда турар деп чугаа бар, ол талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

—Ол, бир талазында, шын. Хоочун тудугжулар колдуу хүндүлүг дыштанылгаже үнген, олар шупту кайын тудугже эглип кээр деп. Тывага тудуг ажылы турупкан үеде чамдык тудугжулар өскээр ажылдап чоруй барган.

(Уланчызы 2-ги арында).

КОНФЕРЕНЦИЯНЫ ЭРТТИРЕР

Тыва Республиканың Чазаа "Төп Азия регионунуң үнүш, дириг амытаннар болгаш чурттакчы чонунуң генофондузунуң биологтуг хөй янзылыы болгаш ону кадагалаары" деп I бүгү-делегей эртем-практиктиг конференцияны сентябрь 23-25 хүннеринде Кызылга эрттирерин ТР-ниң Кадр политиказы, эртем болгаш өөредилге албан черлериниң яамызынга, Тыванын күрүне университединге дааскан доктаалды хүлээп алган. Ол-ла доктаал-биле оргкомитеттиң составын болгаш конференцияны эрттиреринiң программазын бадылаан.

Бистиң корр.

Төлээлекчилер хуралында

КИЖИЛЕРЖЕ САГЫШ САЛЫЫШКЫН

Бай-Тайга кожууннуң Төлээлекчилер хуралының ийиги сессиязы болуп эрткен. Амыдыралы чединмес хамаатыларга адрестиг дуза чедиреринiң, эмчи ажылдакчыларының ажыл төлевириниң чедишпези-биле кожуун бюджединге өскерилгелер киирер дугайында болгаш өскедаа айтырыгларны аңаа чугаалашкан. Хамаатыларның, ылаңгыя чединмес амыдыралдыгларже кичээнгейни салырының дугайында депутаттар чугаалашкаш, ону экижидериниң талазыбиле ажыктыг саналдарын, сүмелерин берген.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады Б.К.Күдерек, Төлээлекчилер палатазының депутаттары Союман Суглай-оол, Петр Сарыглар, Мерген Содунам сессияның ажылынга киришкен.

Сессияга ниитизи-биле он ийи айтырыгны чугаалашкаш, чогуур шиитпирлерни хүлээп алган.

Сарыг-оол САЛЧАК.

МЫНДЫГ ҮНЕЛЕЛДИ БЕРДИ

"Шын" солуннуң хүндүлүг номчукчулары! Силерге бижип бараалгаар ук ужурум болза, Тыва Республиканың Өөредилге яамызының сайыды Петр Александрович Морозов мээң борастааным "Тыва чаңчыл" деп аттыг ийи номумну онзалап үнеледи. Сайыттың бижээни бо:

"Бо чылын тыва класстарга "ТЫВА ЧАҢЧЫЛДЫ" тускай эртем кылдыр өөредир. Ол өөредилге номун чогааткан кижи М.Б.Кенин-Лопсан".

Петр Александрович Морозовтуң бо айыткалын 2002 чылдың август 31 — сентябрь 6-да үнген "Слово" солунга парлаан. Оларның ол чугаазының адын "Нас ожидает интересный год" дээн.

Башкыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге, журналистерге, чогаалчыларга, эртемденнерге болгаш күрүне даргабошкаларынга дуза болзун дээш, ол номнарның тус-тус үнген үезин айтып берейн.

"Тыва чоннуң бурунгу ужурлары". Кызыл. "Новости Тувы". 1994 чыл. Тиражы 5000 кезек.

"Тыва чоннуң ыдыктыг чаңчылдары". Кызыл. "Новости Тувы". 2000 чыл. Тиражы 1000 кезек.

Ол номнарның ниити ады **"Тыва чаңчыл".**

Эргим номчукчулар! Тыва чаңчыл дээрге бистиң бурунгу өгбелеривистиң чүс-чүс чылдар дургузунда бодарадып арттырган ЫДЫКТЫГ ХООЙЛУЗУ-ДУР. Бистиң чалыы салгал "Тыва чаңчылды" бичиизинден тура шиңгээдип алыр болза, моон соңгаар Тыва чуртунга арагалаар чорук чидер, оорлаар чорук эстир, бижектежир чорук болбас, кара таакпы тыртар чорук тайлыр, мегелээр чорук узуткалыр, чалгаа чорук туман ышкаш арлы бээр!

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН, хоочун этнограф, төөгү эртемнериниң доктору.

ДЫҢНАДЫГ

ТР-ниң Чазааның Аппарадының хамаатыларның билдириишкиннери болгаш чагаа бижиктери-биле ажыл чорудар талазы-биле эргелелиниң өскээр көшкени-биле холбаштыр **хүлээп алыышкынны** 2002 чылдың сентябрь 11-ден эгелеп дараазында адреске чорудар: **Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100** (Парлалга бажыңы), кабинет №17, хүлээп алыышкын хүннери: **среда, пятница, 8 шактан 17 шакка чедир** ажылдаар.

РЫНОККА ДҮҮШТҮР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Оларның катап тудугже келири ындыг-ла амыр эвес, бодунуң чаңчылчаан мергежили уттундура-даа берип болур. Аныяктар экономиктиг реформаның берге чылдарында хоочун тудугжудагдыныкчылардан ол мергежилди өөренип четтикпейн барган. Ынчангаш ооң түңнелинде тудуг шөлдеринге өске черлерден келген тудугжуларның ажылдай бээр чылдагааны ында. Чамдык ниитилелдерде, эштежилгелерде, кооперативтерде колдуунда Саян артындан келген тудугжулар ажылдап турар. Оларның ажылынга амдыызында бистиң талаыстан хомудал кирбейн турар. Тудугжу кадрларны өөредир, белеткээр ажылды яамы чоорту шиитпирлей бээр.

—Тудугга көрдүнген акшаны үезинде шиңгээдип албайн баар таварылгалар бар бе база чамдык тудугжулар ажылдаан акшазын ай-айы-биле албадывыс деп редакцияга-даа кээп турдулар, чижээлээрге, «Ларк» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилгениң тудугжулары, ындыг үүлдер өске-даа тудуг организацияларынга турган чадавас, бо талазы-биле силерниң бодалыңар кандыгыл, Евгений Леонидович?

—Мооң мурнунда тудугларга көрдүнген акша-төгерик чедишпес, ону үезинде тудугжулар шиңгээдип ап турган болза, ам тудугжулар болгаш монтажниктер тудугга бердинген акшаны шиңгээдип ап четтикпейн турар апарган. Ажыглалга кирер тудугларның акшаландырыышкыны көрдүнген графигинден мурнап чоруп турар. Чижээлээрге, Кызыл хоорайда аэровокзалдың, «Спутник» суурда 140, Шагаан-Арыг хоорайда 60 аал чурттаар чуртталга бажыңнары, кырганнар болгаш өкпе аарыглар диспансеринге немелде тудуглар, «Уруглар аъш-чеми» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези хамааржыр. Бо дээрге тускай көрдүнген инвестиция программазындан акша-төгериктиң чогуур үезинде кээп турары өөрүнчүг.

Сөөлгү ийи чылда 81 тудуг объектилери ийиги чылче шилчип келген, эгезинде ооң саны чүс ажыг турган. Акша-төгерикти тудуг санынче үлеп шыдавас бис. Ынчангаш хөй объектилер бо чылдың инвестиция программазынче кирбейн барган. Тендер комиссиязының бадылап кааны хуусааны узадыр, ооң негелделерин хажыдар тудуг организациялары-биле моон соңгаар эптежип шыдавазывысты баш удур сагындырган бис.

Чамдык тудуг организацияларының удуртукчулары рынок негелдезинге дүүштүр ажылдап өөренмээн, ооң негелдезин, чурумун хажыдар чоруктар амдаа бар. Тудуг объектилеринге чедип, тудугжулар-биле чугаалажы бээрге: «Бистиң акшавыс кайыл?» деп айтырар-дыр. Тудугнуң өртээн тендер комиссиязына шиитпирлеп каан соонда, ол акша тудугга албан баар. Акшазы чок тудуг объектизи кажандаа тендер комиссиязына кирбес дээрзин база катап сагындырып каайн. Чижээлээрге, үстүнде чугаалааныңар «Ларк» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилгениң тудугжулары боттарының дорт харыылап турар удуртукчузундан айтырзыннар. Акша ажылчыннарга барбайн, кайнаар кире бээрил, ол дээш удуртукчу харыылаар апаар. Чазак тудуг организацияларының иштики ажыл-херээнче, оларның саң-хөө айтырыгларынче киржир эргези чок. Ону бис социалистиг экономика үезинде чурттап эрттирген болгай бис, ам үе өскерилген, рынок экономиказынче шилчээн бис деп чүвени уттуп болбас.

Сөөлгү ийи чылда тудугнуң акшаландырыышкыны багай эвес чоруп турар. Ол үениң иштинде тудугжулар дыка хөй тудуг объектилерин тудуп доозуп, ажыглалга киирген, ам хөй тудуглар кылдынып турар. Ол үениң иштинде бистер кымга бүзүреп болурул, кымга бүзүреп болбазыл деп чүвени билип алдывыс. Чамдык тудуг организациялары бистиң бүзүреливисти шынзыдып шыдавайн барган. Чижээлээрге, үстүнде чугаалааным "Ларк" КХЭ, "Сат" хуу бүдүрүлге, "Чаданлеспром" муниципалитет каттышкан бүдүрүлге, "Тывастрой" КХЭ, "Шолбан-Ай" КХЭ, фирма "Чойган" дээш, бо даңзыны моон-даа ыңай уламчылап болур.

— Республикада тудуг ажылы хөгжүлдени алган, а тудуг материалдарының баазазы чок деп, тудугжулар дүвүреп турар. Саян артындан сөөртүп эккеп турар тудуг материалдарының өртек-үнези улуг болганындан тудугга көрдүнген акша-төгерик четпейн баар таварылгалар бар, бо талазы-биле чаа тургустунган яамы чүнү планнап көрүп турар ирги, Евгений Леонидович?

— Тудуг талазы-биле шиитпирлээр айтырыглар көвүдээн, ынчангаш яамыны тургускан чылдагааны ында. Бир дугаарында, тудуг үлетпүрүнүң баазазын тургузары эргежок чугула апарган. Мооң мурнунда турган тудуг баазаларын сагынган-даа ажыы чок, ол улуг төөгү болур. Ам панель болгаш туйбу-биле бажың кылырының комплекстиг айтырыгларын шиитпирлээр. Бо талазы-биле амдыызында кылдынган үүлдер чок. Ында чөптүг-даа, чөптүг эвес-даа чылдагааннар бар. Чаа тургустунган яамы кадрлар-биле колдуу четчелеттинген, ам ол айтырыгны шиитпирлээр талазы-биле улуг ажылды чорудар апаар бис.

«Стройдеталь» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинде ыяш болбаазырадыр цех ажыглалга кирген. Бо чылдың төнчүзүнден бээр панель бажың ханаларын кылып үндүрериниң шенелдезин чорудар бис. Ажыы-биле чугаалааарга, мооң мурнунда турган «Стройдеталь» комбинадын чаартып эде тургузар. Амгы үеде ооң котельнаязын катап тургузар талазы-биле технологиязының дериг-херекселдериниң болгаш документилерин ажылдап кылып турар. Төлевилелин Красноярскиниң болгаш Москваның төлевилекчилери кылып турар. Амдыызында 135 серияның бажың кылыр панельдерин кылырын көрүп турар бис, ол мооң мурнунда Тывага турбаан. Ол панельдер-биле 4,5 дугаарлыг микрорайоннарга чуртталга бажыңнары тудары көрдүнүп турар.

— Эң сөөлүнде, тудугнуң тендер конкурузунга кысказы-биле доктаап көрүңерем, ол конкурстуң кошкак ажылының дугайында ТР-ниң Чазак хуралынга безин көдүрүп турган болгай.

—Чамдык тудуг организациялары объектини холга аптар дээш, ооң көрдүнген өртээнден оранчок куду өртекти тургузуп тургаш, конкурска тиилеп аптар. Олар кончуг кажар арганы ажыглап турар. Кажан тудугну холга киирип апкаш, тудуп эгелей бергеш, ону ара кааптар арга чок, Чазак дөмей-ле акшаны тып эккээр деп сорулга салып алган боор. Чурт-шинчилел музейиниң тудуу ындыг төөгүлүг болган. Бо дээрге рынок негелдезинге дүүшпес чүүл-дүр ийин.

Кылып турар тудугларның шынарынче онза кичээнгейни салып тур бис. Чүге дээрге чамдык тудуг организациялары тудугнуң өртээн чиигедир сорулгабиле мооң мурнунда ажыглалга турган эрги демир-бетон кылыгларны ажыглай бээр таварылгалар көдээ черлерде тудуп турар тудугларга турган, ону шуут соксаткан бис. Бир эвес аргажок ажыглаар апарган таварылгада сандарт болгаш метрология албанынга хынадыр апаар.

Тендер комиссиязының ажылы моон соңгаар чаарттынар, ооң негелдези шыңгыыраар. Мен үстүнде база чугааладым, кандыг тудуг организацияларынга бүзүреп болурун билип эгелээн бис. Ынчангаш моон соңгаар тендер конкурузу ажык хевээр артар, орта кандыг-даа тудуг организациялары киржип болур, чүгле негелде рынокка дүүштүр тургустунар дээрзин билип алыры чугула.

Сергей ХЕРТЕК.

БЕЛЕТКЕЛДИ ШЫҢГЫЫРАДЫР

Бүгү чоннуң чизезинге киржири — хамааты кижиниң ыдыктыг хүлээлгези. Чурттакчы чоннуң келир үезин тодарадып, чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидерде болгаш социал-экономиктиг политиканы таарыштырарда чон чизези алдын ышкаш чугула херек. Бо чылын болуп эртер чон чизези октябрь айның 9-16 хүннеринде болур.

Чон чизезиниң кол сорулгазы — кижилерниң кайда мөөңнелгенин, улуг Россияның девискээринде чеже аңгы-аңгы нацияларның кижилери чурттап турарын, кайы хире аъш-чем, идик-хеп херегин, чуртталгага чугула чеже хире орансава немей тударын, мал-маганын, кайы хире чер участогун ажыглап турарын, чоннуң амыдырал-чуртталгазын тодарадып көөрү болур.

Бо келир улуг чизеге чон канчаар белеткензе экил деп үүлдү сагындырып кагза артык эвес деп бодаар мен. Чизеге белеткел үезинде 14 хар четкен аныяктардан кырганнарга чедир бүгү кижилер паспорттарлыг турар. Ол паспорттарның киир бижидилгези бо хүнде чурттап орар бажыңының кудумчузунга болгаш дугаарынга дүүшкен турар ужурлуг. Чаа төрүттүнген чаштардан 13 хар чедир назылыг кижилер төрүттүнген дугайында херечилелдерлиг турары албан.

Чизениң чоруп турар үезинде (хүннеринде) чон чурттап турар черинге албан турар хүлээлгелиг. Бир эвес сургакчылап азы өске чугула херек таварылгалар болу берзе, баш удур хамаарышкан участоктарынга албан демдегледир. Суму бүрүзүнге ажыл-агый номнарын катап-катап хынаар. Чеже кижи көжүп чорутканын, өөренип чоруткан студентилерни,

Чизе

шериг албанынче чоруткан оолдарны болгаш өске-даа чылдагаан-биле ол девискээрден үнүп чоруткан кижилерни шын тодарадыр, суму девискээринче көжүп, ажылдап келген кижилерниң киир бижидилгезин дарый чорудар. Паспорт шуут кылдынмас берге байдалдыг кижилерге түр үениң паспорттарын дарый кылдыртып бээрин организастаар.

Чизеге белеткел ажылдарынга Чыраа-Бажы суму чагыргазының кылып чорудуп турар ажылдарынга кысказы-биле доктаап көрейн. Сумуда тускай составтыг шилиттинген чизе комиссиязы тургустунган. Оларның иштинде үш дээди эртемниг болгаш мооң мурнунда чизе болгаш соңгулда комиссияларынга ажылдап чораан, аргадуржулгалыг кижилер бар. Комиссияның ажылын 1-ги категорияның специализи Алдын-кыс Монгуш билдилиг удуртуп турар. Чизениң бижип, чуруур ажылдарын Артур Сынаа шынарлыг кылып, эки ажылдыг ажылдакчыларның санынче кирген.

Чизе комиссиязынга ажылдаарынга таарымчалыг болзун дээш чагырга даргазының улуг өрээлин хостап берген. Бо хүннерде септелге, дерилге ажылдары чоруп турар. Суурнуң кудумчуларының аттарын болгаш бажыңнар дугаарларын хынап чоруткан. Четпес үүлдерни эдер дээш бо хүннерде ажыл чоруп турар. Ажыл-агый дептерлериниң хыналдазы доозулган. Чыраа-Бажы суму девискээринге чизе ажылдары эки эртер дээрзинге чигзиниг турбас.

Валентин ДОНГАК,
суму чагыргазының даргазының оралакчызы, чизе комиссиязының даргазы.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

◆

Красноярск крайның эрткен воскресеньеде болган губернатор соңгулдаларынга 14 кордакчының аттарын соңгулда бюллетеньнеринге киирген. Соңгулдаларга крайның пенсионерлери, медицина ажылдакчылары идепкейлиг киришкен. Шагдааның 2500 ажылдакчызы соңгулда чурумун камгалаан. Баштайгы түңнелдер езугаар крайның Хоойлужудулга палатазының даргазы Александр Усс болгаш Таймыр округтуң губернатору Александр Хлопонин соңгукчуларның хөй бадылаашкыннарын алгаш мурнаан. Катап соңгулдаларга ол ийи кордакчы киржир.

◆

Дыштаныр хүнде Танкистерниң хүнүн демдеглээн. Бо байырлалды 56 чыл бурунгаар тургускан. Байырлал хүнүнде Омскиниң шериг училищезиниң 240 курсантызы даңгыракты хүлээп алган.

◆

1812 чылда ышкаш, ындыг улуг өрт Москва чоогунда уламчылап турар. Ыш дыгыш бооп турарындан бажыңнар дээвиирлери безин көзүлбес. Өрт өжүреринге 3500 кижини, 800 ажыг янзы-бүрү техниканы хаара туткан.

◆

Иракка удур дайын чорудар дээн АКШ-тың кандыг-даа барымдаа чок планын деткип, Великобританияның премьери Блэр Вашингтонда чеде берген. АКШ-тың ындыг планын Францияның, ГФР-ниң болгаш Россияның удуртукчулары детки вейн турар. Кандыг-даа таварылгада бо айтырыгны КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлели шиитпирлээр ужурлуг.

◆

Наполеонну Бородино шөлүнге чылча шапканынга тураскааткан көргүзүг эрткен дыштаныр хүнде болган. Аңаа шылгараан Раевскийниң батареязын безин аңаа көргүскен.

(Агентилелдер медээлеринден).

АЖЫКТЫГ АРГАЛАРНЫ...

• Бай-Тайганың «Кызыл-Даг» бүдүрүлге каттыжыышкынында •

Кызыл-Даг суур эрткен чүс чылдың дөртен чылдарының төнчүзүнде үндезилеттинип тургустунган. 1949 чылда эге школа, эмнелге пунктузу ажыттынган. Бежен чылдарның эгезинде «Тиилелге» колхоз аңаа организастаттынган. Моон эгелээш аът өртээр өрген турбаан черге суур болгаш коллективтиг ажыл-агый хөгжээн.

«Тиилелге» колхоз мал ажылын өстүрер талазы-биле дээрелериң бирээзи турган. Баштайгы тыва херээжен Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Үрүле Канданның болгаш өске-даа орден-хавыяалыг мурнакчыларның моон үнгени ооң бадыткалы болур. Ындыг турбуже ажыл-агыйны дүжүргеш, «Тээли» совхозтуң салбыры болдурган чылдар база бар. Ынчан мал, чер, тудуг ажылы орта сайзыраар хамаанчок, сандарай бергенин чон билир.

Кажан ангор өшкү ажылдыг «Кызыл-Даг» совхозту эрткен чүс чылдың сезен чылдарында тургусканы бо черге ажыл-агыйны, амыдыралчуртталганы сыр өскерткен. Ангор өшкүнү өстүрер талазы-биле республикага дээре көргүзүглерлиг ажыл-агыйның бирээзи турган.

Рынок экономиказынче шилчилгениң берге чылдарында чамдык өске черлерде дег совхоз үндезини-биле буурап дүшпээн, бодунуң материал-техниктиг баазазын колдуунда камгалап арттырган. Ангор өшкү өстүреринче сагыш салбайн барганы хомуданчыг. Амгы үеде «Кызыл-Даг» көдээ ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкыны болу берген, ооң ажылчорудулгазы кандыгыл?

БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕЛЕР БЕРИМЧЕЛИГ

Экономиктиг реформаларны боттандырары — белен эвес айтырыг, ол хөй күштү, тывынгыр-сагынгыр, ажыл-агыйжы, сайгарлыкчы, чогаадыкчы чорукту негээр нарын болгаш харыысалгалыг ажыл. Бо ажыл-агыйның экономиказының үндезини — мал ажылы. Ооң баш санын өстүрер, продуктулуун бедидер дээш чыл бүрүде шудургу ажылдап келзе-даа, чарыгдал, карылга көвүдээш туруп берген. Бүдүрүлгениң удуртулгазы, тускай эртемниглери мындыг байдалды канчап өскертирил, чүнү кылза оон уштунуп болурул деп айтырыгны боттарының мурнунга салганнар. Орта харыылар аңга-аңгы турган. Бүгү талалыг шыңгыы сайгарылганың соонда мал ажылыбиле чергелештир биче бүдүрүлгелерни хөгжүдери ажыктыг болур деп түннелге келгеннер. Ынчангаш мурнунда турган биче бүдүрүлгелериң ажылын эде тургузуп экижидеринче, чааларын ажыдарынче сагышты салган.

Чоннуң хүн бүрү хереглээри аъш-чем аймаан бүдүрерин, оларны садып-сайгарарын, бирги ээлчегде, кичээнгейге алган. Пекарняның, колбаса цегиниң ажылын чогуур деннелге тургускаш, магазинге саткаш, оон хүннүң-не акшаны эвээш-биче-даа болза, киирип ап турар болу берген. Ажыл-агый улуг, биче ийи дээрбелиг, кайызынга-даа далганны тыртып, чарбаны кылып турар. Оларның продукциязының шынары багай эвес, аңаа чурттакчы чон хомудавас. Пилораманы тургузуп алганы кончуг ажыктыг болган. Ооң дилген материалдарын чүгле сумуда эвес, кожуун девискээринде бүдүрүлгелер, организациялар садып ап турар болу берген. Ыяш дилдирип алыр дээн кижилерге ачыдузазын база чедирип келген.

Бүдүрүлге 40 муң рубльдиң чээлизин алгаш, алгы эттээр цехти ажыткан. Ооң ажылын чазаныр, дааранып уран-шевер мастер Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Сергей Кочаа удуртуп турар. Ооң ажылы-биле таныштывыс. Цехте ийи станок бар, ооң бирээзин Сергей Хомушкуевич боду чогааткан. Алгыны шыгыдып идээлээринче улуг кичээнгейни салган, чүге дээрге ооң шынарлыг болуру оон хамааржыр. Ону чедимчелиг боттандырарынга хереглээр шупту химиктиг бүдүмелдери бар.

Эттээн алгыларны холбиле тудуп, суйбап көөрге, кандыг-даа хөөрем чокка ак торгу дег деп чугаалап болур. Ооң эки шынарының бирээзи өлге, шыкка өтпес, катпас. Эттээн алгыларны будуп база турар. Оон тыва тоннарны, чолдак хөректээштерни, чеңи-чоктарны, бопуктарны, хол-хаптарын болгаш өске-даа хептерни даарап турар. Хамаатыларның чагыгларын цех хүлээп алгаш, тоннарны, чеңичоктарны машиназынга дааараар. Ой дүктүг хой кежинден кылган хүрең будук-биле будаан чеңичокту магадап көрдүвүс, шынары эки чорду.

Шынарлыг алгыларны эттеп, оон чараш хептерни даарап турар цехтиң ады-сураа алгаан. Чагыглар кылганнар кайы-даа девискээрлерден келир. Ындыг болганындан эттээн, хөөдүп белеткээн, кургаткан, ээлчээн манаан алгыларның ында хөйүн кижи дораан-на эскерип каар.

Бистер аңаа турувуста, хуу ажыл-агыйлыг күш-ажылдың хоочуну Эрес-оол Салчак чедип келди.

— Кончуг дүрген алгылар эттедип алыр дээш келдим. Удавас уруувустуң кудазы болур. Күдээвиске белек кылдыр бээр чеңичок даарадып алырым олдур ийин – деп, ол чугаалады.

— Шаанда тывалар алгы-кеш эттээр талазыбиле мергежилдиг улус болгай, ам уттундуруп барганы ол бе?—деп оон айтырдым.

—Кайын уттундурар, кылып ап болур. Шынары арай хирелиг боор чүведир. Бо цех амгы үениң технологиязы-биле алгыны эттеп турар, ынчангаш шынарлыг, улустар борта кээр-дир – деп, ол харыылады.

Бо цехтиң баазазынга Ак-Довурактың профтехучилищезиниң алгы-кеш эттээр, болбаазырадыр, дааараар салбырын ажыткан, ону бо чылын 15 кижи дооскан. Салбырның ажылын Сергей Кочаа удуртуп турар. Салбырны дооскан Равил Хертек-биле ужураштывыс, бо мергежилге кончуг хандыкшаан оол болду. Билиг-мергежилин улам бедидип ханыладыбыле Красноярскиниң технологтуг колледжизинде кирип алган, өөренип турар болду.

«Кызыл-Даг» бүдүрүлге каттыжыышкынының биче бүдүрүлгелериң ажылын экижиткени ажыктыг болган, оларның ачызында ажыл-агый сегип, бут кырында туруп келген. Ынчангаш 2001 чылда республиканың дээре ажылдыг он бүдүрүлгезиниң санынга киргеш, 80 муң рубль-биле шаңнаткан. Бо ажылхерээн ам-даа сайзырадыр дээш бүдүрүлге ажылдап турар.

Бүдүрүлге мал ажылынче кичээнгейни база кошкатпаан. Ооң баш санын өстүреринче, продуктулуун бедидеринче, уксаазын экижидеринче доктаамал сагышты сөөлгү үеде салып турар болу берген. Мооң түннелинде көргүзүглер чыл келген тудум-на, чүгээртеп орар.

Бо чылдың бирги чартыында ажыл-агый ниитизи-биле чүс баш төрүүр хой, өшкүге онааштыр 72 баш чаш төлдү менди доруктуруп алган. Ынчангаш кожуунга, республикага дээре көргүзүглериң одуруунга кирген. «Наадым-2002»-ниң байырлалында бүдүрүлгениң эки ажылдаанын демдеглеп мактаан.

Малчыннардан Тыва Республиканың алдарлыг малчыны, орден-хавыяалыг Сандыжап Хертек, Сылдыс-оол Сагды, Эрес Успун-оол, Каң-оол Ендан чүс баш төрүүр хойдан-на 99 чедир хураганны менди алгаш, өске өөрүнге үлегер-чижээн көргүскеннер. Амгы үеде олар кышка белеткелди хынамчалыг чорудуп, мал чемнерин хөйү-биле курлавырлап алыр ажылда хаара туттунган.

Малдан хөй продуктуларны алыры ооң уксаазын экижиткининден улуу-биле хамааржыр. Ону барымдаалааш, уксаалыг малдарны ажыл-агый садып ап эгелээн. Уксаалыг ангор өшкүнү өстүрер, оларны садып-сайгарар талазыбиле «Кызыл-Даг» дээре ажыл-агыйның бирээзи турган, ону катап эгидер сорулга-биле 55 баш анайны, бүдүрүкчүнү садып алган. Көп-Сөөк дээрге өшкү малды өстүреринге кончуг таарымчалыг оран. Ол ышкаш тыва хойларны өстүрери-биле кара баштыг ак 10 кошкарны Өвүрнүң «Ак-Бедик» ажыл-агыйындан садып алган.

Малды өстүрери чер ажылы-биле сырый холбаалыг болганда, мал чемнерин тарыырын көвүдеткен, оларны 10 га суггаттыг черде тараан, үнүжү эки, ооң шөлүн дараазында чылдарда көвүдедири көрдүнүп турар.

Малчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче база сагышты салган. Чүге дээрге малдың баш санын өстүрер, продуктулуун экижидер берге болгаш харыысалгалыг айтырыгны олар шиитпирлеп турар болгай. Ынчангаш аъш-чем, идик-хеп аймаа, одаар чүүл-биле хандырар хемчеглерни доктаамал ап турар.

«Кызыл-Даг» көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң ажыл-агыйы шуптузула чедишкинниг чоруп турар дээр болза, шынга дүүшпес. Ында четпестердаа, чедир кылдынмайн-даа турар ажылдар бар. Биче бүдүрүлгелерже сагыш салып турар-даа болза, колбаса цеги сөөлгү үеде продукция чогундан ажылдавастаан. Мал ажылында четпестерни чок деп болбас.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынының удуртулгазы (директору Николай Монгуш), тускай эртемниглери, ажыл-ишчилери баштайгы чедип алган чедишкиннерин быжыглаар, четпестерни эдер дээш ажылдап турарлар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Алгы эттээр цехтиң удуртукчузу С.Х. Кочаа.

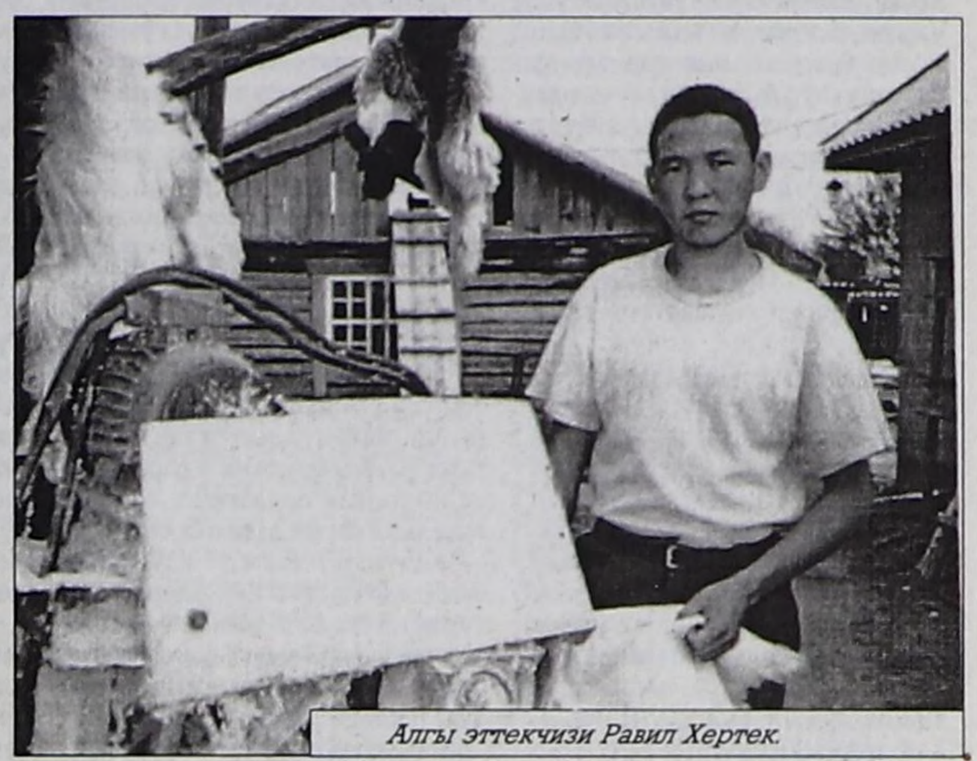

Алгы эттекчизи Равил Хертек.

Цехтиң даараан чеңи-чогу.

Мурнакчы малчыннар Сандыжап биле Каадыр ХЕРТЕКТЕР (мурнуку одуругда) ажы-төлү-биле кады.

КӨДЭЭ АМЫДЫРАЛ: АЙТЫРЫГЛААРЫ

ООЖУРГАЛГА ЧАҢЧЫКПААН

Амыдырал эргилделиг, чылдар аайы-биле тус-тус үе-чадалыг. Николай 60 чылдарның ортузунда шериг албанындан халашкаш келгеш, суур чурттуг Софияга соккан чүрээн сунувуткаш, арыг, шынчы ынакшылдың далайынче эжиндирип киргенин эскербээн. Бирээзи — электромонтер, өскези — садыгжы — ийи аныяк кижи өг-бүле тудуп, чаңгыс черге олуржуп, бадыланчып алган. Өскүстерниң өөрүшкүзү спортчу суур Арысканга эгелээн.

Намажаптарның өг-бүле кежигүннери шупту спортчулар дизе, хөөредиг эвес. Улуг оглу Радислав Намажап — Тыванның шыырак мөгелериниң бирээзи. Ол хостуг, тыва хүрештерге Россияның спорт мастери адын төлептиг эдилеп, чонунга бараалгап чоруур. Ол бо чылын ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутадынга соңгуткан. Оон бичиизи Вячеслав ачазының, акызының соон салган, мөге кижи болган базала спорт мастери, бодунуң ынак мергежилинге бичии чаштарны кижизидип, тренерлеп ажылдап чоруур. Кызылда ажылдап, чурттап орар Ноназы — ясли-садта кижизидикчи башкы. Нана — Хайыракан суурда уруглар садында ажылдап турар.

... Николай Түлүшевичиниң аныяанда шиңгээдип четтигипкени мергежилдери көдээниң амыдыралынга ылап таарышкан. Шаг-үениң аайы-биле баш удур даап билген-даа чүве ышкаш. Ол калбак мергежилдиң механизатору — тракторист, комбайнер, чолаачы, электромонтер.

Алызындан спортчу үзел хандамырда сиңниккен Николай Түлүшевичиге ажы-төлдүң келир үезинге бүзүреп чоруур күштүг күзел-биле чүгленген эчис сорулга амыдыралдың удур хаккан хат-шуурганынга тендиш дивес тура-сорукту берген. Ол чалыы шаандан-на Хайыраканга садыгжылап келген энерелдиг эргим эжи София Түлүшовна-биле сүмелешкеш, «Улуг-Хая» совхозтуң бир кодан төрүүр хоюн шала күскээр хүлээп алгаш, малчыннап кирипкен.

Николай Намажап бир кодан совхоз сүрүүн Эъжимниң Борбак-Арыгга кыштагже көжүп үнгүжеге чедир чуржузу Сергей Ендан-оолдуң өг-бүлези-биле кады кадарып, баштайгы айларда боттаңнап, хойжунуң чымыштыг ижинче чүмү-биле шымнып кире берген. 1992 чылдың орай күзүн Намажаптың коданы Белдир-Дагда кыштаанче көжүп келген, олар мажаптың коданы Белдир-Дагда кыштаанче көжүп келген, олар ол-ла хевээр ында турумчуп, аргадуржулганы он чыл дургузунда мөөннеп келген.

10 чыл стажтыг малчыннар Ыргайтыгга чайлааш, ам Телээде күзеглеп турар. Телээниң девискээринге шээр, бода-даа мал тергиин эки семиртилгени алыр. Мал-биле сүрүшкен кижиге чайгы семиртилге — кол чүүл, хүр кыш ажарынга магадылалды хандырар.

Николай биле София Намажаптар хойжулап келген чылдарында эвээш эвес бергелерге таваржып, малчын амыдыралдың чажыттарын шиңгээдип ап шыдааннар-даа. Оларның ал сагыжы — ниитиниң малын чидиригге таварыштырбазы. Уруглары чаш турда, дем бар эвес. Ам олар өскеш, тускай амыдыралды туда берзе-даа, ылаңгыя чайгы үеде дузазы хөлчок улуг.

Намажаптар боттары-даа, оолдары, кенээттери, уруглары-даа оожум амыдыралга чаңчыкпаан, чайын өгге олурбастар. Сиген-ширбиил белеткели, кыштаг-хонаш чылыглаары, бажың-балгатты септеп чугайлаары, кат-чимис чыыры, кадарган малды шын одарладып, эки семиртири дээш, ажыл-ла хөй. Эң үнелиг үе — чайны эрттириптер болза, кыжын ону эгидип алыр эвес.

Өг-бүленің баштыңы сыгыр даң бажындан орай дүнеге киир 200 ажыг иртти одарладып келир. Совхозтан үргүлчү дуза дилеп турбас, чүнү-даа боттарының күжү-биле бүдүрүп кылып алыр. Оожургал билбес малчыннарның хуу амыдыралында бижиттинмээн бир дүрүмү ол. Ам-даа ол чаңчылын олар салбааннар.

Малчынның аалында «МТЗ-80» маркалыг трактор, «ЛУАЗ-963» машина ажыл-агыйга аажок дузалыг. Олар мөге оолдарының эрес-шоваа кыстарының деткимчези-биле чылдың-на 15-20 терге (тракторнуң) ишти сигенни кезип белеткээш, кыштаанда сөөртүп чедирип, кадарып турар 250 иртинге быжыг чем-суурну магадылап ап олурар. Намажаптарның хуузунда мал-маганы база-ла шаа-биле өзүп олурар. Аал чылгызы 20 баш чаа-ла ажып чорда, ийи буттуг «бөрүлер» аксынче киргеш, өзүлдези кудулааш туруп бээрге, улуг оглу Радислав бодунуң эш-өөрүнүң чылгызынга кадып каан.

«Улуг-Хая» совхозта малчыннарже кичээнгейниң кошкаанын, оларның социал байдалынче сагыш салбайн турарын кыска ужуражылгавыс үезинде хомудал долган сеткил-биле Николай Түлүшевич илеретти. Аъш-чем, бараан-биле хандырылга дыка багай. Шалың үнмейн турарындан дем чок улуска суг дендии берге, Анай-хураган тынгарар эм-таң бажы-биле читкен. Сөөлгү чылдарда мал чуулдазы шуут уттундурган. Саргыга удур эм келбестээн.

Амыдыралга экижилге, чаартылга даартагы хүнге бүзүрел удуртукчу кижиниң чиге көрген чогаадыкчы көрүжүнүң уунда деп ол санаар. Оон башка бурунгаар шимчээшкин, келир үе биске келбес, чүгле аткаарлаашкын, хоозурал турар. Ажыл-агыйның удуртулгазынга хамаарыштыр ирт кадарчызы Николай Намажап быжыг турушту ээлеп турары-биле ижин-кара чокка идегелдиң сөстерин илередип турары черле чөптүг боор.

«Улуг-Хая» совхозтуң ирт кадарчызы, спортчу хойжу Н.Т.Намажап өске арткан өөрлери дег, өөредилгезин уламчылап, институт дооспаан-даа бол, амыдыралдың «академиязын» чүгле тергиин эки демдектерге дужаап чоруурун ооң хууда туружу, делгем бодалдары, үлегерлиг ажылхерээ бадыткап турар. Ол ажытөлүнге, уругларының уругларынга быжыг быра болбушаан, төрээн черинге, төрел чонунга хүндүткел, бүзүрелге бүргеттирип алган чурттап орар болду.

Даңзы САЛЧАК.

КОНТОРА — АМ БАЖЫҢ-ИНТЕРНАТ

1991 чылдан эгелеп чурттуң иштинге эде тургузуушкун, ажыл-агыйларның бүгү адырларынга демократтар бис дээр кижилерниң удуртулгазы-биле буураашкын эгелээнин кижи бүрүзү билир бис. Ооң халдавырлыг "аарыы" бистиң Тывавысты база оюп эртпээн. Оон бээр 10 ажыг чылдар эрти.

Амгы үеде каш-ла санныг совхозтар бодунуң эвээш-биче өнчү-хөреңгизин камгалап арттырып алган, дыка хөй совхозтардан чүү-даа артпаан. «Артпаан» дээрге база шын эвес болгу дег. Хос бетон кажаалар, гараждар, мастерскаялар, бажыңнар ханалары, ындыг хевирниң тудуглары арткан. Маңаа чижек кылдыр социализм үезинде алдарлыг турган, муң-муң чурттакчы чоннуг, ажылчыннарлыг күрүнениң мал семиртип өстүрер совхозу «Сукпакты» ап болур. Ам мында ажыл чок арткан чүс-чүс чурттакчылыг суурдан өске, совхозтан чүү-даа артпаан. Совхозтуң арткан өнчүзүнден бетон блоктарны бо хүннерде күчүлүг "КаМАЗ" машиналар келгеш, ам-даа бетоннап херимнеп каан девискээрден өскээр дажып сөөртпүшаан.

Суурнуң чурттакчы чонунуң мында артканы ооң ында ажылдап турар сумунуң чагырга чериниң удуртукчуларының кызымак ажылы бооп чадавас. Суурда ажыл чок кижилерге ажылчын олуттарны тывар дээш оларның ажылдаан чүткүлү деп билир мен. Кайы-даа организация черлери-биле харылзажып тургаш, кижилерниң амыдыралы дээш кызып, кандыг-бир ажыл кылыптар черлерни сумунуң девискээринге кылыры эргежок чугула деп чүвени олар билип турар. Маңаа мындыг чижектерни киирип көрейн: бирээде, «Сукпак» совхозтуң октаттынган ийи каът тууйбу конторазы.

Ол улуг өртектиг тудуг чери шуут когу үстүр деп барганда, үешаанда суму чагыргазы-биле Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызының аразында чугаа-харылзааның ачызында бо объект катап дирлип келген. Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызы борта кырганнар болгаш инвалидтер турар 50 олуттуг тускай бажыңны кылырын шиитпирлээн. Эки эгелээшкинни амгы бажың-интернаттың директору Алдын Анай-оолович Монгуш холга ап, ук объектиниң капитал септелгезин кончуг берге үеде кылып ап шыдаанын мактавас аргажок. Капитал септелге кылырынга тудуг материалдары, ооң акшаландырыышкыны анаа-ла төктүп чытпаан дээрзи билдингир.

Чаа чер черле ындыг. Хары угда бүгү чүве долузу-биле хандыртына бербес. Мында амдаа кылыр чүүлдер хөй. Эрги конторанын одалга системазы ам-даа ойбак-дежиктерлиг, аъш-чем шыгжаар улуг соодукчуну ажыглалга улап киирип алыры, чурттакчыларның өрээлдеринге тумбочкаларны, хеп сугар шкафтарны болгаш өске-даа чүүлдерни четчелеп садып алыры дээш, чүү турбас дээр. Бажың-интернаттың бо хүннерде бодунуң машиназы чок. Аарыг кижилерни кожуун азы республика эмнелгелеринге чедирери бергедей бээр. Ынчалзадаа бо талазы-биле яамы ам-даа дуза кадарын аазаан.

Ниитизи-биле эрткен чазын бажың-интернатта чыдар ажыл кылып шыдаптар кырганнарның дузазы-биле 1 га черде картофельди олуртуп алган. База ол ышкаш сумунуң 20 ажыг чурттакчызы мында янзы-бүрү ажылдарда хаара туттурган. Оларның аразында хөй уругларлыг болгаш бот иелер хөйү-биле бар. Чурттап турар өрээлдер кезээде арыг-силиг, аъш-чемни кылып турары багай эвес. Хол, буду багай кижилерни аштап-чундуруп, идик-хевин үргүлчү чуп берип, оларның кадык байдалы дээш улуг сагышты салып турары эки. Ынчап турбуже чамдык чыдар кырганнарның, инвалидтерниң аразындан арагалааш, чурум үрептер чоруктар тура бээри багай. Бо дээрге тускай ажаалга чери деп чүвени оларның уттуп алыры хомуданчыг.

Ийиде, Сукпак суурнуң ортумак школазының баазазында көдээ ажыл-агый угланыышкынныг тускай өөредилге класстарын ажытканы онзагай бооп турар. Аңаа башкылап ажылдааары-биле көдээ ажыл-агый эртемниг специалистерге ажылчын олуттарны база берип турар. Бистиң республикавыс көдээ ажыл-агый угланыышкынныг болганда, сандараан ол ажыл-агыйны сегидер, бут кырынга тургузар тускай эртемниг, көдээ ажыл-агыйны билир кызымак кадрлар негеттинер апаар. Ооң баштайгы дөзүн, базымын бо Сукпак ортумак школазының баазазында тургусканы кончуг таарымчалыг.

Экономика, учет билбес болза, бо шагда кандыг-даа ажылга ажылдаары берге дээрзи билдингир. Ынчангаш келир үеде Сукпак школазының баазазынга немей экономика, учеттуң үндезиннерин эки билир кадрларны база белеткезе эки. Мен бодум бүгү назынымда көдээ ажыл-агыйынга, удуртур ажылга ажылдап чораан болгаш школаларга көдээ ажыл-агыйның үндезиннерин өөреди бээринге амырап, чаа эгелээн ажыл-ижи чедиишкинниг болурун күзеп олурар кижи-дир мен

Александр КААДЫР-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

Дилег

АКШАВЫСТЫ АЛЫРЫ БЕРГЕ БООРГА...

Бай-Тайга кожууннуң «Бай-Тал» биче бүдүрүлгениң малчыннары, бистер, ажыг деривис төп, кадык боттарывыс баксырап, сөөк-даяавыс, чүстеривис аарыгыжеге чедир ажы-төлүвүстүң келир үези, оларның кедер идик-хеви, ишти-хырнынга чиир чеми дээш кызып ажылдап чорувуста, бистиң акша-төгериивисти үезинде бербеске, дыка-ла хомуданчыг-дыр. Ылаңгыя сөөлгү үеде дотация акшаны алыры бергедээн.

Акша үлээр деп барганда, кассиривис неделя дургузунда даарталап, эртеннеп тургаш, 300-500 акшавысты арай деп-ле бээр. Акша келгенде, баштай ону боттары үлежип, канчаптарының ужурун тыппайн чадажып-ла турарлар-дыр. Бистиң алыр акшавыс хемчээли эвээш, а берип турар аъш-чеминиң, идик-хевиниң өртээ аар-дыр.

Дотация акша келирге, колдуунда контора ажылдакчылары, специалистер билдириишкиннеп, 7 муңнап, 5 муңнап, 3 муңнап — шуптузун боттары үлежиптер, а малчыннарга артып калганын бичиилеп чедиштирер. **Ол чүге ындыгыл?** Чүге бистиң ажылдап каан, малчыннарга адрестээн акша-хөреңгини ону санап көрүп олурар специалистер кыдыындан ап чип турарыл? Олар күрүнеден ажылдап каан шалыңын база катай ап олурар, а малчын кижи эмчилээр, курорттаар дээш акша дилеп билдириишкин киирерге, маргыжып, бактажып тургаш, арга чадаарда дилээн хандырар. Шак мындыг амыдырал бистерни, малчыннарны, ажылдан холувусту салдындырып, берге байдалга чедирер деп барды.

«Бай-Тал» биче бүдүрүлгениң малчыннары чүгле дотация акшазын эвес, уругларның мөөң, пособие акшаларын алырын безин долузу-биле эвес, үзүктеп, үр саадаткаш алыр апардывыс. Черле ынчаш бисти баштап орар даргавыс ажылынга кончуг кошкак, ажыы-биле конторанын аппарат ажылдакчыларын бүдүнү-биле солуур үе келген деп бодап тур бис. Чок-ла болза Көдээ ажыл-агый яамызының сайыдын бистиң амыдыралывыс-биле кээп таныжып, малчыннар-биле ужуражып, хурал-суглаадан эрттирерин, улуг хыналдадан кылырын дилеп тур бис. Кадыывысты үреп, кыштың соогундадаа, чайның изиинде-даа түреп чорааш кадарып каан малывыстың акшазын алырының, ону биске бээриниң үнелиин, бергезин билгеш, үстүнде удуртуп олурар дарга-бошкаларывыстан бистиң кожуунга хыналдадан кылырын, акша үлээр үеде Кызылдан тускай улустардан бадырарын дилеп тур бис.

Бөлүк малчыннар.

Чаа бүдүрүлге

ООҢ АЧЫ-ДУЗАЗЫНДА

Күрүнеиң «Ресагротехцентр» каттышкан бүдүрүлгези ажылдап эгелээниден бээр көдээниң мал болгаш чер ажылынга хамаарышкан айтырыглар бо бүдүрүлгени таварыштыр шиитпирлеттинип турары эскертинип турар. Ылаңгыя сөөлгү үеде лизинг-биле мал садып алыр дээн күзелдиг кижилер билдириишкиннерни киирип, көдээ ажыл-агый машиналарының артык кезектерин ажыл-агыйларга, араттарга база хуу чонга чиик өртекке садып, оларның чагыгларын соңгаартан эккеп берип, бо чылгы часкы тарылга кампаниязының белеткелинге үрезинни-даа "Ресагротехтөптү" таварты организастаан.

Чамдык кижилерге чаа бүдүрүлгениң ажыл-чорудулгазы билдинмес бооп чадавас. А көдээ амыдыралдың «академиктеринге», бүгү назынында мал чер ажылының айтырыгларын шиитпирлээрде барып турган таныыр даргаларының, билир черлериниң эжиктеринден өске база бир чаа хаалганың ажыттынганы, бир талазында, эки-даа ышкаш. Ындыг-даа болза хөй чер кезииринден, аңгы-аңгы даргалар баарынга бараалгаарындан түвексинер кижилерге артык эжик, чугаалажып диленир, оон кедерезе оочур манаар база бир шүүттүг ажыл-даа болуп турары хөөнү.

Черле ынчаш бүгүдеге билдингир болуру-биле 2002 чылдың 8 айларында «Ресагротехтөп» бүдүрүлге кандыг ажылдарны кылган эвес, кысказы-биле көрүп көрээлиңер.

«Ресагротехцентр» ККБ ажыл-агыйлар-биле колдуунда керээ чарып ажылдаарын баш удур дыңнадып каайн. Шак мындыг керээ-дугуржулга езугаар ук бүдүрүлге көдээ ажыл-агый продукцияларының бүдүрүкчүлерингe часкы хову ажылын демниг болгаш үезинде чорударынга тараа культураларының болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа культураларының янзы-бүрү хевиринге 5964 тонна үрезин-биле дузаны көргүскен.

Көдээ бараан бүдүрүкчүлериниң киирген чагыгларын езугаар соңгаар хоорайларның бүдүрүлге черлери-биле дугуржулга кылгаш, көдээ ажыл-агый машиналарының артык кезектерин, үрезин чаштырар машина дугуйларын, аккумуляторларны дээш, өске-даа хөй-хөй үүлдерни ниитизи-биле 1830 муң рубльге күүсеткен. База ол ышкаш көдээ ажыл-агый продукциязының бүдүрүкчүлери-биле мал чеминиң белеткелинде, күскү дүжүт ажаалдазының үезинде чарыгдалга 170 тонна кывар-чаар материал айтырыын чогумчудары керээде чардынган турган. Бо хүннерде 4875 муң рубльге чагыгны күүсеткен.

Күрүнеиң "Ресагротехцентр" каттышкан бүдүрүлгезинде көдээ ажыл-агый техниказының механизастаттынган отряды республиканың көдээ ажыл-агыйларының сезоннуг ажылдарынга улуг дузаны чедирип турар. Оларның күжү-биле бо чылын "Сесерлиг" КУБ 50 га болгаш Сүт-Хөл кожуунуң ажыл-агыйлары 340 га чер аңдарылгазын, ол ышкаш үрезин чаштырылгазын чоруткан.

Конопля деп черлик, чыдыг чашпан республика девискээриниң хову-шөлдерин болур-чогууру-биле шыва алган. Шерги, тарааның, ногааның өске-даа хоралыг үнүштерин, үрегдекчилерин узуткаарынга хереглээр химиктиг бүдүмелдер садып алырынга "Алтайхимпром" акционерлиг ниитилел-биле керээ чаргаш, ону херек кырында боттандыргаш, кожууннарның ажыл-агыйларынга үлээн.

Бо хүннерде "Ресагротехцентр" ККБ-ниң механизастаттынган отряды мал чеминиң белеткели кошкак кожууннарның ажыл-агыйларынга дузалажыры-биле сиген-ширбиили элбек үнген кожууннарда ажылдап турар. Бүдүрүлгениң бо машина-техника-биле четчелеттинген отряды улаштыр дүжүт ажаалдазынга ажылдап күзээр. Шак мындыг чүүлдерни бо эрткен үениң дургузунда КУБ кылган.

Моон соңгаар оларның мурнунда салдынып турар кол сорулгаларның бирээзи — 2002-2003 чылдың дүжүдүнге чедир республиканың ажыл-агыйларынга чээлиге берген артык кезектери, үрезини, кывар-чаар материалы болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый продукциязы-биле үзе санажыры. База ол ышкаш механизастаттынган отрядтың моондаа соңгаар кылыр функциязын калбартыр, тодаргайлааргa, ону чүгле сиген кезер, химиктиг бүдүмелдер чаштырар техника-биле эвес, а тараа кезилдезиниң үезинде мал чемнери болбаазырадып кылыр техника-биле четчелеп дериири база чугула. Мынчаар кол кичээнгейни "Ресагролизинг" ажык хевириниң акционерлиг ниитилели-биле дугуржуп тургаш, республиканың көдээ бараан бүдүрүкчүлерин лизинг дузазы-биле көдээ ажыл-агый машиналары-биле хандыртынып алырынга дузалаар ажылды чорудар.

Чимисмаа МОНГУШ.

Кызыл хоорай чагыргазының даргазының соңгулдаларынга уткуштур

КОРДАКЧЫЛАР ОН ЧЕДИ ЧЕТКЕН

Кызыл хоорай чагыргазының даргазының соңгулдалары бо чылдың октябрь 13-те болуп эртер. Чагырга даргазының албан-дужаалынга соңгудар күзелдиг кордакчылар Кызылдың девискээр соңгулда комиссиязынга дыңнадырын уламчылавышаан.

Сентябрь 5-ке чедир Кызыл хоорайның мэринге соңгудар күзелдиг он хамааты соңгулда комиссиязынга дыңнаткан. Оларның ат, фамилиязы бо: Тыванын гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң улуг эртем ажылдакчызы Алексей Тевек, «Планета» инвестиция төвүнүң чиңгине директору Владимир Каң-оол, түр ажылдавайн турар Владимир Багай-оол, Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Александр Кашин, ТР-ниң Дээди Хуралының депутады турган, амдыызында ажыл чок Экер-оол Манчын, ТР-ниң Юстиция херектериниң талазы-биле сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Александр Язев, «Довурзак» ательениң директору Сергей Барыбин, «Араганы мөөңнеп садар төптүң» директору Орлан Тинмей, «Көдээ тудуг» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң директору Сергей Сафрин, «ЭДОММИ» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң директору Эдуард Наксыл.

Сентябрь 9-ка чедир база чеди хамааты Кызыл хоорай чагыргазының албан-дужаалынга соңгудар күзелин илереткен. Олар болза: автоорук техникумунуң күш-культура кижизидилгезиниң удуртукчузу Владимир Шестаков, Кызыл хоорайның хөй адырлыг коммунал ажыл-агый №4 бүдүрүлгениң начальниги Оксана Кенден, хоорай чагыргазының өөредилге килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы Зинаида Техтяр, Саяногорск хоорайда кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң чиңгине директору Виталий Попов, Кызылда машина заводунуң директору Владимир Сериков, Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Виктор Вусатый, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутады Остап Дамба-Хуурак.

Ниитизи-биле кордакчыларның саны он чеди четкен, сентябрь 12-ге чедир оларның саны ам-даа көвүдээр чадавас.

Кордакчылар Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязынга бүгү документилерин болгаш соңгукчуларның ат салган саазыннарын сентябрь 12-ниң 24 шакка чедир дужаар. Документилерни соңгулда комиссиязы хынамчалыг хынап көргеш, кымны кандидат кылдыр бүрүткээрин, бүрүткевезин тодарадыр.

Бистиң корр.

КАНДЫГ-ДАА ХЕМЧЕГ АЛБААН

Бо чылын республиканың девискээринге улуг каңдаашкын болганы-биле кезек кожууннарны бүрүнү-биле өрт шыва алганын массалыг информация чепсектерин таварыштыр номчуп келдивис. ТР-ниң Чазааның талазындан каңдаашкынга болгаш өрттерге удур хемчеглерни ап келген.

Бо чүүлдерге хамаарыштыр бистиң Бай-Тайга кожууннуң дугайында кысказы-биле бижиир бодадым. Бистиң кожууннуң девискээринге май айны төндүр хадып келген, хат часты өттүр хадаан дизе, частырыг чок. А июнь төндүр кааннап келген. Үргүлчүлелдиг курган хат хадааныныңг ужурундан мал-маган оттаар хову-шөлдер, шынаалар кадып-кургап калган. Байдал мындыг турда, черден кандыг хоолулуг от-сиген үнер боор.

Кожууннуң бүгү-ле хуу ажылдыг кижилери, ооң иштинде араттар, хову, шөлдерде тарып алган тараазын, картофелин, үнүштерин боттарының күжү-биле демнежип алгаш, суггарып турганнар. Езулуг-ла күш-ажылга ынак, быжыг турасоруктуг, ажыл-ишчи араттарның саны кожуунда чылдан чылче көвүдеп орары өөрүнчүг.

Июль айның эгезинде кожуун девискээринге каш хондур улаштыр чаашкын чагган. Ооң соонда кааннап, хүннеп эгелээрге, черивис ам-на өң кирген. Хову-шөлге уйгу-чыдын чок ажылдап турган араттар безин дыштанган. Чайның ортан үезинде азы июль айның төнчүзүнде кожууннуң девискээринге улуг долу чагган. Соок хаттыг, суггур чаашкынныг долу кожууннуң хуу ажылдыг чонунга, араттарга улуг когаралды чедирген. Черде, шөлдерде хөөкүй чоннуң тарып алган тараазы, ногаазы үүү-даа чок долуга хактырып каапканын хараадал-биле чугаалап турдулар. Хөй күш үндүрүп тургаш, тарып алган тараазы, ногаазы кымга-даа хомуданчыг болбайн канчаар.

Кожууннуң удуртур-баштаар даргаларынга чон хомудалын сөглеп чедип турганнар. Бо талазы-биле кожуун чагыргазы тускай комиссияны тургускан деп, чон чугаалажып турган, а херек кырында оон огулуг хемчеглер-даа алдынмаан. Та чажырары ол чүве, та камгаланыры ол чүве, долунуң чонга чедирген когаралының дугайында удуртур даргаларывыс республика иштинге чарлап дыңнадыр туржук, кым-даа бо талазы-биле аас этпээни элдептиг. Чон ажыл-ишке шыдамык болгаш кайнаар-даа барбайн, кымга-даа чарбыттынмайн арткан үнүштерин сегидип ап, ажаап ап турлар. Долуга ууй шаптырган тараалар үнмээн, артканын чүгле хол кадыырыбиле кезип ап турарлар.

Бөдүүн, биче сеткилдиг чон огородун сугга алыскаш, үр-чар чугаа-даа үндүрбейн, ынчаар куруг артканнар. Бистиң орнувуска өске чон турган болза, ыы-сыызын төп тургаш, та каяа чедир чаргылдажыр чүве. Август ай база чаашкынныг болган, ынчалза-даа чон карак кызыл болгаш сиген-ширбиилин ажаап алган. Чай дургузунда байтайгажылар чаашкынга мага хандыр пөктүвүс-даа. Ам чон күскү ажылдарын уламчылап, кышка хынамчалыг белеткенип эгелээн.

Чимис АДЫГ-ООЛ.

БОТТАНДЫРАРЫ-БИЛЕ

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» 2002 чылдың июнь 12-де №67-ФЗ Федералдыг хоойлузун боттандырар сорулга-биле **Бай-Тайга кожууннуң муниципалдыг тургузуунуң соңгулда комиссиязын** доктаамал үндезинге тургузуп эгелээнин Бай-Тайга кожууннуң Төлээлекчилер хуралы РФ-тиң Күрүне Думазынга, ТР-ниң Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының мандаттар хуваалдазынга кандидаттар даңзызын депшиткен политиктиг партияларга, соңгулда блоктарынга база эрткен соңгулдаларга кожууннуң Төлээлекчилер хуралының депутаттарының мандаттары дээш кандидаттарны депшиткен соңгулда блоктарынга, каттыжыышкыннарынга, соңгукчуларның чурттап, ажылдап, өөренип, албан хаап турар черлериниң аайы-биле хуралдарынга дыңнадып тур.

Бай-Тайга кожууннуң муниципалдыг тургузуунуң соңгулда комиссиязының составынга киирер кижилер дугайында саналдарны 2002 чылдың **октябрь 7-де 17.00 шакка чедир** Тээли суурнуң Комсомольская кудумчузунда №19 бажыңче чорудар. Телефон 2-13-19.

ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕРНИҢ БАЙ-ТАЙГА КОЖУУН ХУРАЛЫ.

А.К.Шыгжал: “АҢ-МЕҢ АРБЫН”

Чеди-Хөл кожууннуң охотоведи Арыш-оол Кыргысович Шыгжал-биле бистиң корреспондентивис ужурашкаш, аңныыр-тывыш ажылының кожуунда байдалының дугайында чугааны кылган. Ону силерге сонуургаттывыс.

—Силериң дорт-ла харыылаар ажылыңар кожуунда аңнаашкынны хоойлу-дүрүмге дүүштүр чорудары база аң-мең камгалалы деп билип ор мен, Арыш-оол Кыргысович. Бо талазы-биле ажыл-агыйының дугайында чугаалап көрүңерем.

—Улуг-Хем биле Чеди-Хөл кожууннуң девискээринде күрүне заказниги (Каък) бар болгай. Ону камгалап карактаары, кадагалаары—аажок улуг ажыл, улуг харыысалга. Ооң аргаяжын, үнүш-дүжүдүн, аңмеңин—дөгерезин карактаар бис. Бо ажылды бистиң кожуунда мээң-биле Василий Донгакович Шыырап харыылап турар. Улуг-Хем кожуунга хамааржыр девискээрни өске ажылдакчы харыылап турар. Үш кижи чаңгыс автомашиналыг бис. Ол он бир чыл болган, үрелип каар, септеп-селиирингe хөй үе үнер-дир. Бо хүннерде Василий Донгакович бодунуң УАЗ-иги-биле ажылдап чоруп тур. Федералдыг бюджетте-даа болзувусса, байдалывыс арай нарын. Ылаңгыя кывар-чаар материалдар ажылды бүгү талазы-биле чүс хуу харыылаарынга канчап-даа чедишпес болур-дур.

—Олча-омак хайып, тайга-сынче үнүп турарларның саны көвүдээн болгаш ындыг бе?

—Амыдыралдың нарыыдаанындан тайга-таңдыга идегеп, аңнап, каттап, тооруктап, мөөгүлеп, балыктап-байлаңнап турар кижилерниң саны чылдан чылче өзүп турар. Эрткен чылын хоойлу-дүрүм сагывайн, тайга-сынга туттурган кижилер хөй болган. 32 протоколду тургустувус. Штрафтап турар бис. 740 рубль дээрге ортумак штраф-тыр. Лицензия чок аңнааны дээш азы дузаккакпа салганы дээш колдуу-ла буруудаттырып турарлар. Амдыызында бистиң эргевис ындыг кончуг улуг эвес боорга, тооксавастар-дыр. Удавас аңныыр-тывыш талазы-биле чаа хоойлу үнерин манап тур бис, ынчан ажылдаары чиигей бээр боор, чүге дизе амгы үеде тудуп алырывыска безин хөрлеп кааптар боор-дур. Судтажып турар таварылгалар бар.

—Чепсегленгениңер кандыг боорул?

—Чепсегленген турар ужурлуг бис, ийе. Чаңгыс машинавыстың байдалының дугайында үстүнде чугаалаштывыс, өске үүрмек чепсек-херекселивис бар. Ажылдакчы бүрүзү боолуг болур ужурлуг. А бисте чаңгыс боо бар. Дуран база чок. Хеп-формабиле хандырып турарында харын хомудал чок бис. Эки машиналыг болгаш кывар-чаар материалдары четчир болза, уйгу-чыдын чок ажылдаарынга белен ажылдакчылар-дыр бис ийин.

—Чогум аң-мең тайгада кандыгыл?

—Аң-мең шупту бар. Саны каш чыл болгаш-ла эвээжеп-даа турар болза, аңнаарынга лицензия бээринге дүгжүп турар, ажырбас чүве. Өрт көвүдээнибиле аң-мең үнүп-кирип турардыр ийин. Февраль 15-тен март 15-ке чедир үеде санап турар бис.

—Аңныыр сезонунда күүседир планныг боор силер аа, Арыш-оол Кыргысович?

—Аңныыр-тывыш эргелелинден тускай көрдүнүп каан планныг, нормалыг бис. Лицензияларывысты садар планывыс күүседтинип келген. Эрткен чылын дуюглуг улуг аңга 25 лицензия саткан болзувусса, 23-үн аңчылар адып алган. Хаванга 6 лицензия саттынган болза, 3-үү, сыынга, мыйгакка 8 болза, 5-ти аткан болуп турар. Дииңни ниитизи-биле 2 муң ажыгны алган.

—Өрт-халап черле ат болган чүве-дир аа?

—Өрт болдурбас дээш, тайга үнер кижилерге тускай инструкцияны берип турар бис. Бо үеде каттаар, тооруктаар, сыын мыйызы чыыр кижилер саны эмгежок апарган. Дуржулгалыг улуг аңчыларда чүү боор, өөренип калган болгаш одагланыр черлери безин тускай, суглуг чер болур. Олар черле өрт үндүрбес, харын-даа биске дузалажып, тайга-сын айыыл чок турзун дээш сагыжы аарып чоруурлар. Мыйыс чыырда бөгүн чурттакчы чон бүдүн-бүдүн өг-бүлелерибиле тайгалап турар апарган. Катчылар база ындыг. Оларның талазындан оваарымча чок чорук өрттү болдуруп турар. Часкы үеде изиг хүнде күдүрээден өрт болу бээр-дир. Оон аңгыда “кара шай” ижер (чефир) кижилер бар боор-дур. Хензиг када-ла бир черге отту сала кааптар, оозун хайындыра шаап алыр дээш, ол одаан оон орта өжүрбес. Ындыг харыысалга чок кижилерниң хайы-биле тайганың та чеже ыяш-дажы өрттенип, та чеже дииң, кужунуң оолдары өрттенип турар чүве, ону кым санап чедер дээр силер.

—Бөрү-кокай бар бе, кандыгыл?

—Бар-бар. Бөрү өлүргени дээш тускай шаңналдыг болдур ийин. Кыс кокай дээш 500 рубль, эр улуг кокай дээш 400, бөрзек дээш 200 рубль. Сес айда 6 улуг бөрү, 7 бөрзек узуткаттынган.

—Аңчылар олча-омааң каяа садып-сайгарып турар боор ирги?

—Аңныыр сезону 10 айның 20-ден эгелээр. Чазын харын он хире хонук куш аңнаарының сезону ажыттынар чүве. Аңчылар олчазын Кызылга аппарып садып-сайгарып турар. Бисте (заготовитель) белеткел конторазы чок. Аңныыр-тывыш эргелели чүгле хынаар, аңныыр ажылын организастажыр дээрден башка, сайгарылга кылбас. Ок-боо-биле база хандырбас бис, чүгле лицензия бээр бис.

—Лицензияның өртээ аар бе?

—Селектор хуралга ол дугайында чугаа болган, бир хемчээн черле алыр болган, үстүнде даргаларывыс. Лицензияларның өртээн бир өскээр көрбес чүве болза, 3-5 чыл эртсе (өрт улуг айыылы база бар болгай) тайга-таңдывыска чүүдаа артпас чыгыы апарган.

—Он чыл хире охотоведтеп ажылдап турар-дыр силер, Арыш-оол Кыргысович, силерге кожуун чагыргазының талазындан дуза-деткимче кандыг боор-дур, ону чугаалап көрүңерем.

—Машина-техника херек апааргa, дузалажып турарын демдеглевес аргавыс чок. Ылаңгыя кожууннуң иштики херектер килдизи сезоннуг аңныыр үезинде дыка дузалаардыр. Ажылдың янзы-бүрү документациязын долдурар, саналга чорудар дээш-ле, кылыр ажылдарывыс хөй болгай. Ынчангаш ажылдаар кабинет чок, эпчогувус аттыг улус-тур бис. Кожуун чагыргазы-биле ону сүмележип, дугуржуп көөр апаар.

—Тайга-таңдывыстың байлаа, аң-меңи арбын турарынга силериң киирип турар ажыл-үүлеңерниң үлүү улуг. Ажылижиңерге чедиишкиннерни күзедивис, чогуур черлер дуза-деткимчени көргүзүп-ле турар болзун.

Светлана БАЛЧЫР чугаалашкан.

ЧУРУКТА: охотовед А.К.Шыгжал.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

ТҮҢНЕЛДИ ДАЛАШ ҮНДҮРГЕН

Аржаан базырыының дугайында Иконников-Галицкийниң бодалынга дүүштүр мээң санаалым.

Мен Абаканның күрүне институдунуң төөгү факультедин дооскан болгаш, төөгүге хамаарышкан материалдарны хөлчок сонуургаар мен. Тывада төөгүлүг улуг, биче базырыктарны-курганнарны улуг кичээнгей, сонуургалбиле шинчилеп эгелээни Тываның социал-экономиктиг, харындаа политиктиг туруш байдалдарынга чиге хамаарылгалыг.

Бо төөгүлүг ажыдыышкыннарны чорудуп турар хевирлеринде улуг четпестер, эреңгей түңнелдерни далаш-биле үндүрүп турары хомуданчыг. 1960 чылдарның төнчүзүнде “Аржаан-1” базырыктың дажы-биле Арменидан келген тудугжулар Аржаан суурга тудугну барык доозуп турда, 1970 чылда “Аржаан-1” базырыкты шинчилеп эгелээн.

Мооң мурнунда төөгүлүг базырыктарны казып шинчилээр дээн кижилер “Ажык арын” деп документ тып алгаш, базырыктарны казып, шинчилеп турдулар, С.И.Ванштейн, М.А. Деблет, өске-даа эртемденнер. Оларның казып тыпкылаан төөгүлүг, үнелиг эртинелери кайда шыгжаттынганыл? Кандыг өртекүнелиг болганы билдинмес. Ол шинчилелдериң түңнели-биле республика бюджединче акшахөреңги кирип турар бе база-ла билдинмес болуп арткан.

Иконников-Галицкий Аржаан базырыктары тываларга хамаарышпас, европеидтерге хамааржыр чүве деп тываларга эртем езузу-биле бүзүретсин. Мен бодаарымга, Иконников-Галицкий тываларның төөгүзүн билбес, ол чүгле 20 кг алдын дугайында сагыш салып, дүвүреп турар хире дээрги болгу дег-дир. Бистерни черлик ниитилелдиң кижилериниң овур-хевиринге дөмейлеп, бодунуң төөгү талазыбиле кызыы билиин көргүзүп, маргылдаалыг айтырыг көдүрүп, тываларның төөгүзүн кыдыра көрүп турары оон илдең-дир.

Аржаан базырыын Уюк базырыы деп адааны моон соңгаар уттундурзун. Ол базырыкты Өөк базырыы деп адаар ужурлуг. Тоолчургу чугаада кожуп каан ийи бе дагже үнгеш чиде берген, ынчангаш ол дагны Кожбей деп адай берген дээр чүве. Ол Кожбей даандан Малиновканың оргулаажынче хап баткан Өөк хемчигештиң хевири тыва тон өөгүнге дыка дөмей, ынчангаш ону Өөк деп адаан хевирлиг.

Бо хааннар шынаазы деп адап турарывыс Өөк хемниң Көжер-Хөл талазында Аржаан базырыктарындан дудак чок улуг хемчээлдиг базырыктар база бар. Бо чүс чылда хааннар шынаазында Көжер-Хөл чоогундан “кара алдын” — нефть тыпты бээр чадавас. Ынчангаш төөгүлүг черлерни эртем езузу-биле шинчилеп, өөренип көөрү-биле үгле немецтерни эвес, кыдат, япон болгаш өске-даа чурттарның археологтарын чалап, кады ажылдажылганың керээзин Тыва Республиканың Чазаа-биле чарып, дугуржулганы кылыр болза эки.

Моон соңгаар төөгүде билдинмес үүлдерни төнчүзүнге чедир эртем езузу-биле шинчилеп алгаш, ам массалыг информация чепсектерин таварыштыр чугаалажыр болза эки-дир ийин. Өөк базырыы көшкүн тыва чоннуң төөгүзүнге чаа арыннарны ажыдар дээрзинге чигзиниг турбас. Тываның девискээринден тывылган үнелиг үүлдериң өртээниң каш хуузу республика бюджединче кирген турар ужурлуг.

Алдын-оол МААДЫ.

Каа-Хем кожуун.

КӨРГҮЗҮГЛЕРИ ӨЗҮЛДЕЛИГ

Чеди-Хөл кожуунда мал, чер ажыл-агыйлыг үш көдээ ажыл-агый каттыжыышкыннары ажылдап турар. “Хөлчүк” КААК-та 1800 шээр мал бар. Ону 1993 чылдан бээр Андрей Кыргысович Бады удуртуп турар. Эрткен чылын чаш хураган алырының талазыбиле планын коллектив 60 хуу күүседткен, бо чылын — 80 хуу. Өзүлде бары бо саннардан илдең. Эң эки көргүзүглүг болганы дээш, шээр малының бажы доктаамал өзүлделиг болуп турары дээш дээре ажылдыг малчын Салим Бады Чазак шаңналынга төлептиг болган.

“Ак-Тал” көдээ ажыл-агый кооперативинде 500 хире шээр мал бар.

Арат ажыл-агыйларының мал бажының өзүлдези ниитизи-биле эки. “Кужур-Бажы” арат-ажыл агыйы инек, чылгы, хойну өстүрүп турар. Чылгызы чүс ажыг. Ульяна Каң-ооловна Ондарның удуртуп турары ажыл-агыйы 86 төрүүр беден 86 кулунну ап, дээре көргүзүглери дээш шаңнал-макталдыг чоруп турар. “Хөлчүк” арбанында муң ажыг хой бар. Эң эки ажылдыг болгаш көргүзүглүг малчын Сылдыс Бады өскелерге үлегер-чижек болуп келген.

Өөрүнчүг үүл — мал-маганының саны өзүп көвүдеп турар хуу кижилериң саны база кожуунда чылдан чылче немежип турары. Оларның аразындан кымны адап болурул дээрге Буян Делгер-оолович Оруспай-дыр.

Мал чеминиң белеткелинче кожуун август чээрбиден бээр кирген. Ниитизи-биле 2700 тонна мал чеми херек. Амдыызында белеткеттингени 530 тонна. Бөгүнгү байдал-биле алгаш көөрге, “Ак-Тал” КААК чүс хире тоннаны белеткеп алган. А ниитизи-биле ак-талчыларга 1148 тонна сиген херек болуп турар.

Кожуунда ажыл чок кижилерден звенопарны тургускан, оларны сиген кезилдезинче киирген. Бо талазы-биле Чеди-Хөл кожууннуң чурттакчы чонну ажылче хаара тудар төптүң ажылын эки деп демдеглезе чогуур.

Чер ажыл-агыйлыг “Чал-Кежиг” 84 гектар суггаттыг черде тараа тараан. Дүжүдүн ажаап алырынга белеткенип турар. Эрткен чылын 60 гектарга тарааш, бир гектардан 8 центнерни алган. Бо чылын 84 гектарда тарааш, бир гектардан-на 8-9 центнерни алыр сорулгалыг.

Бистиң корр.

Шокар медээлер

ЧАЛАП ТУРГАНЗЫГ

Чаа өөредилге чылында чаа школада арыг-үзүүжүлер ургларын өөредир аас-кежиктиг болганын бистиң номчукчуларывыс билир. Удавас чаа школаларже Кызылдың №8 школазының, Тоолайлыг суурнуң өөреникчилери база шилчип кирер. Сукпак суурда агрошколаның өөредилге корпузунуң тудуу дооступ турар. 3 каът бо бажыңның даштын ырактан көөрге-ле, чалап турганзыг чараш көстүр.

ЧЭЭЛИ-БИЛЕ

Кызылда ОВК банкызы телевизор, компьютер техниказы болгаш өг-бүлеге ажыглаар техника аймаан чээлиге берип турар. Ону чүгле Кызыл хоорайның чурттакчыларынга берип турарын чээли килдизиниң эргелекчизи Марика Григорьевна Рахманова дыңнатты. Чүгле «Томсон» деп фирманың телевизорларын чээли езугаар садып турар. Телевизор садып алыр күзелдиглер 20 хуу, компьютер техниказы дээш 30 хуу, бажыңга ажыглаар техника (бытовая техника) дээш баштай 40 хуузун төлээр. Оон аңгыда эге дадывыр (садып алыр деп турар бараннарының өртээнден хамааржыр) 1300 рубльден 4500 рубльге чедир аңгы-аңгы болур. Чээли ап болур мен бе деп хынаарда, өг-бүленің орулгазын кежигүн бүрүзүнге амыдырап-чурттаарынга эргежок чугула чүүлдерниң кудуку хемчээлин үлепкен соонда, хостуг орулгазы (артып каар акшазы) ай санында төлээр дадывырны дуглаптар болза, ынчан чээли ап болур.

УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Бүгү-россияда ургларның диспансеризациязы чоруп турар болгай. Тывада бо талазы-биле ажыл школаларга өөредилге чылы төнмээн турда, шалыпкын чоруп турган. Ам база чаа өөредилге чылы эгелээни-биле ол ажыл идепкейлии-биле уламчылаар. Часкы үеде ургларын бедик мергежилдиг эмчилерге көргүзүп четтигипкен ада-иелер чайгы үелерде кадыкшыл быжыглаары-биле ынаар чорудуп дыштандырган. Ынчангаш ада-иелер бо ажылче идепкейлиг киржир болза, ургларының кадыкшылынга эки дээрзин ол бадыткап турар.

ТӨЛЭЭЛЕП ЧОРУПКАН

Сентябрь 13-тен 17-ге чедир Москва хоорайга Национал культуралар фестивалы болур.

Бистиң республикадан күрүнеиң ыры болгаш танцының «Саяннар» ансамбли, ол 40 ажыг кижи киржикчилиг, олар тыва культураны төлээлеп чорупкан. Россияның культура академиязының эрттирип турары бо фестивальдан кел чыткаш, сентябрь 21-де, Абакан хоорайга концерт үндүргеш келирлер.

Айлаң ДАРЖАА.

ЭМ АЙМААНГА ХЫНАЛДА

ТР-ниң Фармацевтика ажыл-чорудулгазының талазы-биле комитеди эмнелге болгаш аптека албан черлеринге хыналданы чорудуп турар. РФ-тиң девискээринде хүлээп алган күрүне стандарттарынга дүүшпес, өттүндүр кылган болгаш шынары багай эмнерниң эм аймаа садар черлерде тыптып келгени-биле ТР-ниң Чазаа «Тыва Республиканың девискээринче киир сөөртүп база садып турар эм аймаан албан хынап эрттиреринің дугайында» доктаалды 2002 чылдың март 13-те хүлээп алган. Эрткен чылын эм аймааның хыналдазының дугайында айтырыг шыңгыы тургустунган. Чазак Даргазының чанында хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун болгаш чурттакчы чоннуң кадыкшылын камгалаар талазы-биле чөвүлел ажылдап турар, багай шынарлыг эм аймаан Тыва Республиканың девискээринче киир сөөртүрүн болдурбас дээш чугула хемчеглерни ол алган. Киир сөөртүп турар эмнерге хыналданы шыңгыырадыры-биле чаа доктаал төлевилелин база белеткеп турар. Кандыг хемчеглер алдынарыл? Бир-ле дугаарында, киир сөөртүп турар эм аймаанга шыңгыы хыналданы тургузар, оон соонда эм аймаан садып алырын төпчүдер. Бир эвес бо айтырыгны шиитпирлеп аптар болзувусса, киир сөөрткен эм аймааның шынары экижиир, ону шыгжаар талазы-биле дүрүмнерни сагыырын чедип алыр бис. Ынчан республиканың девискээринге эм аймаан садар рынок бедик деңнелге ажылдаар.

А.ШИМИТ.

САЛЫМ-ЧАЯАННЫГЛАРНЫ ИЛЕРЕТКЕН

Ургларның ортузунга солун хемчегларни эрттирери — кожууннуң ургларын библиотеказының чаңчылчаан ажылы. Библиотеканың ажылдакчылары «Мээң кожуунум арыг-силигге төлептиг» деп уран чурулгага мөөрейни организастаан. Аңаа кожууннуң сумуларындан 24 аныяк чурукчулар 38 чуруктарны янзы-бүрү өңнерлиг фломастерлер, тушь, үстүг болгаш акварель будуктары-биле чурааш, 4 аңгы темаларга киргеш, хөйнүң кичээнгейинге бараалгаткан.

Мөөрейге киришкен бичии чурукчулар чураан чуруктарынга амгы үеге хамаарыштыр боттарының көрүжүн илередип, кончуг солун, өөредиглиг, харын-даа ажыктыг чүүлдерни чураанын кижи дораан эскерип каар.

«Мээң бажыңым, мээң өгбүлем» деп темага бердинген онаалгага ургларын эң-не чоок, эргим кижилериниң овурхевирин, амыдырал, ижин чечени-биле чуруп көргүскен. Чижээлээрге, Хандагайтыдан Тайгана Шойдан бо теманы чедимчелиг ажыдып, өскентөрээн бажыңын долгандыр кожаларының, харын-даа чурттап турар девискээринде чүү болуп турарын делгеми-биле ап, тода чурааш, шаңналче кирген.

Дус-Даг сумузундан Айдаш Донгак «Төрээн черимниң бойдус чурумалы» деп онаалгага «Дус-Даг» дус тывыжының чурумалын маңаа бир тускай көргүзүп, тускай шаңналга төлептиг болган. А Айнур Монгуш (Дус-Даг) «Хандагайтының фантазиялары» деп темага кожуун төвүнде тоймаглаттынган улуг садыгның инектер девээлээр кажаа кылдыр хуулганын, оон кырында суурнуң дөскел чок тенекпейлериниң ойнап чоруп турарын чурааны бир тускай. Ынчангаш Айнурнуң бо чуруун жюри кежигүннери үнелеп, бирги чергениң дипломун тывыскан.

Солчур сумузундан 15 харлыг Айдыс Монгуш өскентөрээн чери айыраң-каас чечектер-биле шиметтинген, арыг-силии-биле ылгалып, кижи бүрүзүн өөртүп чорзун дээн күзээшкин-биле өңгүрчараш чуруктарны эккеп, чоннуң шиитпелинге киирген. Оон акварель-биле чураан чуруу көрүкчүлерниң сонуургалын чаалап ап база шаңналче кирген.

Делгелгеде чуруктарны кичээнгейлиг көрүп, таныжып тура, уран чурулгага салымчаяанныг, улаштыр сайзырадыр болза, езулуг чурукчулар үнүп болур оолдар, ургларбарын эскердим. Оларга Хандагайтыдан А.Доржу, Ч.Чооду, Ч.Лаа, Чаа-Суурдан И.Тюлюш, Н.Сундуй, С.Монгуш, Солчурдан А.Монгуш болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Өвүр кожууннуң ургларбиблиотеказының эргелекчизи Өлчеймаа Монгуштуң удуртулгазы-биле эрттирген мөөрей чурулга уран чүүлүнге сонуургалдыг ургларны хаара тудуп, салым-чаяанныг аныяк чурукчуларны илеретпишаан, төрээн черинге ынакшылды оттурар деп кол сорулгазы күүсеттинген-дир деп түңнелди үндүрдүм.

Айрада МОНГУШ.

Амыдыралдан чугаалар

ХҮРЕКПЕН

Алгы заводунуң ажылчыны турган Хүрекпенни даштындан көрген кижи албан-хаакчыт деп бодаар. Мөге, шыырак, улуг чаагай. Чазыы аажок, үргүлчү хүлүмзүрүп чоруур. Оон хүрежип чораанын көрбээн мен. Аныяанда хүрежип чораан бооп чадавас. Ам чаа-ла кижи ортузу эрте дүжүп чоруур кожам-на болгай.

Тыва автономнуг область турар үевисте Хүрекпен облкүүском кежигүнү, область Совединиң депутады турган. Ужуражылга баарда мени, кожазын, кагбас. «Чугаамны орус чонга очулдуруп бээр сен» дээр. Дыка-ла таныш бис: бирээде, чаңгыс бажыңда кожалар бис, ийиде, мээң өөм ишти Татьяна Ивановна алгы заводунга мастерлеп турду. Улуг өңнүктер бис.

Бир-ле катап Хүрекпен мени кый деп алгаш:

— Бээр олур, сеңээ солун чүве чугаалап берейн — диди. Чудук кырында сандайланып олуруп алган, кезээде чарылбазы мадар кара даңзазында таакпызын тип олурган чүве. Чанынга кылаштап келгеш, солун чугаа манап, олуруп алдым. Чолдак даңзазын шожулады соруп, ыжын думчуунуң үдүнден хос өттүргүлеп олур ийин.

— Чедип-ле келдим, — деп далаштырдым.

— Биче оожургап алыйн, шиве — деп шөлээн чугаалай-дыр.

— Кадайым манай берген боор, далажырым кончуг ийин, даайым.

— Татьяна Ивановна ам-даа цехте хевээр чорду, — деп мындыг.

— Дыңнап ор мен, — деп база катап далаштырдым. Хүрекпен даңзазынга база бирээни тип алгаш, хөрээн алгыдып, дыңзыг чөдүргеш, ам-на эгеледи:

— Араттың аттыг шериинге турганым ол, кончуг аныяк-даа мен. Мени Тыванын мурнуу кызыгаарын камгалазын дээш Эрзин районнуң Тере-Хөлче чорудупкан чүве. Аңаа турумда «дүрген чедип кел» деп сөс чорудупкан болду. ТАР үезинде сургакчылаан албан кижилерин халас улаглаар, аът мундурар чүве болгай.

Улуг, ак өгге кире халып келдим. Өгнүң ээлери улгады берген ашаккадай-биле мендилешкеш, өгнүң дөрүнде чыышкын чанынга олуруп алдым. Даңза сунчуп, таакпылашкаш, «Дүрген чедип кел» дээн телеграмманы ашакче сундум. Көрүп олур. Харыы бээринче далашпаа ышкаш. Ол аразында өгнүң херээжен ээзи аякка сүттүг шай куткаш, шөйген быштак, оон чанында хайындырган сүт өремезин салды. Өгнүң эр ээзи «Хм» дээш, ам-на чугаалады:

— Байдал ниитизи-биле билдингир-дир. Аът-даа, сарлык-даа бар. Туралааныңны мунар сен, дуңмай — дидир.

— Аът-ла эки боор, акый.

— Аът экизин эки-ле, харын. Ындыг-даа болза эртер черин шаптыктарлыг, хем кежер, берткаска болгай, аттыг эртери берге. Удавас караңгылап кээр, сарлык шарызы-ла эки боор — дээш, ашак мээң-биле чөпшээрешпейн, бодунуң туралааны-биле сарлык шарызын эзертеп, кудургалап, көдүргелеп, эзерни так быжыглап, колунчиримин тыртып кагды.

Ындазында чигзинерим-не аажок, хөөнчок аттаныптым. Шынап-ла, чоруунуң чымчаа аажок-ла чүве-дир. Чындыңнадыр халдып ор мен. Шарым чиңге орукту часпайн казырадып олур. Чыраалап-даа, шошкуп-даа чорааны билдинмес, даамчырай берген халдып ор мен. Бир көре бээримге, сарлыым дылын уштуп алган, аажок эгиштээн чор. Ону көргеш бажым куйгазы чымырт диди ийнен. «Турупканы ол-дур, ат болган-дыр мен» деп девидей хона берген мен. Дүжүп алгаш, шарымче кезек көрүп ор мен. «Аттан мундур» деп аажок ээрештим деп ашакты иштимде чемелеп-даа орар болдум. Чеже орар. Хүн чүгүрүүнче кире берген. Дедир бир дап бергеш: «Дүвүрээн бот, дүктейген баш» деп дыңзыг чугаалангаш, оруум уламчылап чоруптум. Сугну-даа кештим, дөштү-даа үндүм, кудургайны-даа баттым. Шарым каяа доктаарыл, дылын уштуп алган кизиредип-ле олур ийин. Кажан-на туруптар ирги? деп иштим ийлеп чораан иргин. Караңгыда безин орук часпадывыс, кадыр-бертти-даа менди эртивис. Чер кыры чоорту чырып эгеледи. Шарым дылын уштуп алган казырадып-ла олур. Кажан туруптар ирги? деп сезиглелим чоорту чидип, мурнумче улам улуг идегел-биле көрүп алган челзип ордум.

Шарым чаңгыс-даа тура дүшпээн, ол хевээр Эрзинге чызырадып кирип келдивис. Кадыр-берт черлерге сарлыктан артык хөлге турбас деп чүвени ынчаарда билгеним ол. Сарлык дугайында бодум бодалым ынчаарда көңгүс өскерилген болбас ийикпе.

Хүрекпен чарылбас чолдак кара даңзазын чырыктап алгаш бажыңынче базыпты. Оон соонче көрүп тура сарлык дугайында ам чаа чугаазынга сонуургалым улам хайныккан.

ЫЫТТАВААН МЕН

Ынчан он хире харлыг, хой кадарып чоруур үем турган чүве, а бо таварылганы кымга-даа чугаалаваан мен. Хууда чажыдым бооп арткан. Оон бээр алдан чылдар эрткенде чугаалап болбайн канчаар.

Адар-Төштүң бээр ийинге чайлаглап чыткан бис. Оон арт кыры бистен ырак эвес, соңгу талазында кезек аргаларлыг-даа, арга чок кезек деңнерлиг-даа, ханы эвес чоогаларлыг херик чер-ле болгай, хой кадарарынга аажок таарымчалыг. Чоога, чик бүрүзүн чечек шыпкан чер.

Часкаар чайын аңаа хой кадарып чорааш, чортар аайын тыппайн барган мен. Кайнаар-даа көөрүмге кызыл чайт честек-кат. Ам канчаар, дүже халааш, чип-ле эгеледим. Каттың чаагайын, амданының экизинге амырап олурумда хамык чүве уттундурган. Бир миннип келиримге, кадарган хойларым-даа, шөдүргебиле думчуундан бурундуктап каан шарыжыгажым-даа чок. Хойларым тоттур оттааш аалче эглип, чеде берген болду. Кежээ аалче кирип келген инектерни бүдүү көрзүнүп көөрүмге, демги шарыжыгажым чок. Ийи хонганда база келбээн. Ам-на дүвүреп эгеледим. Кижээ-даа ыыттавайн дилеп эгеледим. Кат чыып чип орган черимниң кедээзинде деңге маңнап келиримге, кускун куш сайтылашкан, болза-даа эңдерик. «Ат болган-дыр!» деп бодааш, арга кыдыынга маңнап келиримге, шарым ораашкан чыдыр. Ишти дээрге бажын ашкан, шөртее берген. Карак, кулаан курт, сээк үглээн. Ам канчаар, адырып салыптарымга, шарым кезек чыткаш, туруп чорупту.

Аалдың инээ кежээ кирип келген. Шарыжыгажымны көөрүмге, ишти шөртегер хевээр. Ону улус долгандыр туруп алган «чаваналаан-дыр» деп мындыг. Хемчээгеш, чавана дужун шивегей-биле шашкан турлар. Чаңгыс-даа сөс этпээн мен. Үш хонганда, шарым биеэги хевээр апарган. Чүү болганын кымга-даа ыыттаваан мен.

Валерий ШАРАВИИ.

НОВОКУЗНЕЦКИДЕ – ТЫВА ДЕЛГЕЛГЕ

Октябрь айда Новокузнецк хоорайның уран чүүлдүң чурулга музейинге Тыванның уран чүүлүнүң делгелгези болур.

Бо хүннерде делгелгеже чорудары-биле 213 музей экспонаттары шилиттинген. Ында археологтарның базырыктардан тыпкан эрте-бурунгу шагда тыва чоннуң ажыглап чорааны этнографтыг аяк-сава, чүдүлгениң янзы-бүрү дериг-херекселдеринден эгелээш, чурукчулар Леонид Уржук, Вячеслав Самыя, Валерий Елизаров болгаш оондаа өске чурукчуларның ажылдары кирген. Ол ышкаш билдингир мастерлер Бригад Дүпчүр, Көгел Саая, Тойбухаа Дондук-оол олар-биле чергелештир аныяк даш чонукчулары Маадыр Монгуш, Шолбан Ондарның ажылдары шилиттинген.

Новокузнецкиниң чурулга музейи Сибирьде чурттап турар чоннарның уран чүүлүнүң шак мындыг делгелгелерин 2002 чылда эрттирип эгелээн. Мооң мурнунда музейге Хакасия, Алтай, Даг-Шоориязының делгелгелери болган. Тыванның уран чүүлүнүң делгелгези октябрь айны төндүр турар.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Тыва Республиканың девискээринде материалдыг улуг когаралды база кижилериң амы-тынынга чедер айыылды тургузуп турар өрттериң болуп турары өрт халавы болдурбас талазы-биле хемчеглерже кичээнгейни күштелдирерин негеп турар.

Демдеглеттинген өрттериң хөй кезии хуу чурталга бажыңнарының ээлериниң буруузу-биле болуп турар. Хуу чурталга бажыңнарынга болуп турар өрттериң **кол-кол чылдагааннары:**

- таакпылап турар үеде оваарымча чок отту ажыглааны;
- печка болгаш электри дерилгези киирип тургаш, өртке удур айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагыыаны;
- коштунган электрилиг хөрекселдерни хайгаарал чок арттырганы;
- бичии ургларның оттуг кезек-биле ойнааны хамааржыр.

Бажыңнарга өрт үндүрбези-биле печка тудар мурнунда баштайла тускай специалистен сүмеден алыңар. **Өртке удур айыыл чок чоруктуң дүрүмнери-биле хоруглуг чүүлдер:**

- үрелик болгаш тиглиг хоолай азы печка ажыглаары;
- печканың дээвиир өттүр үдүн өрттенмес материалдан кылбааны;
- печканы чазары;
- ыяш болгаш өске-даа хөрекселдер кургадыры;
- хып турган суугуну хайгаарал чок арттырары болгаш өске-даа.

Күскү үеде бок, оът-сиген, бүрү өрттедириниң айыылы улуг. Ынчангаш хоорайның өрт инспекциязы хамаатыларны өртке удур айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагыырын база бажыңнарның, дачаңарның девискээринге, арга-арыга, хову-шөлге бок, оът-сиген өрттетпезин сагындырып тур. Бок өрттеткен соонда, ол черни довурак азы суг-биле хып чыдар бичии-даа көс арттырбайн, өзээнче киир өжүрүңер.

Хамаатылар! Чурттап турар чериңерни өрттен камгалаңар! Өртке удур айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагып тургаш, өрттү өжүреринден сагындырары белен дээрзин утпаңар!

КҮРҮНЕНИҢ ӨРТКЕ УДУР ХАЙГААРАЛ АЛБАНЫ.

АЖЫЛДААР КҮЗЕЛДИГЛЕРГЕ

Тыва Республиканың Чазааның 2002 чылдың август 28-те №267 айтыышкынын езугаар «Республиканың одаар чүүл сайгарар» КУБ-туң чиңгине директорунуң хостуг турар албан-дужаалынга ажылдаар кижини илередир конкурс эрттирер комиссияны тургускан.

Конкурстуң негелдези: ажылдаар күзелдиглер ТР-ниң энергетика, транспорт болгаш орук ажыл-агый сайыды С.В.Никоновтуң адынга билдириишкинни киирер, удуртур албан-дужаалдарга 5 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг болур.

Билдириишкиннерни **2002 чылдың сентябрь 13-ке чедир** хүлээп алыр.

КОНКУРС КОМИССИЯЗЫ

ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар херектериниң талазы-биле яамының 2002 чылдың сентябрь 2-ден 9-ка чедир

ОПЕРАТИВТИГ МЕДЭЭЗИ

АРГА-АРЫГ ӨРТТЕРИНИҢ БАЙДАЛЫ. Тыванның гидрометеорология болгаш мониторинг төвүнүң долгандыр турар хүрээлел талазы-биле медээзинде Эрзин, Тес-Хем кожууннарның девискээринде өрттүң айыылы 5-ки чергении, өске арткан кожууннарда 2-ги чергениң болуп турар. РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызының Тыва Республикада Арга-арыг ажыл-агый эргелелиниң, РФ-тиң Онза берге байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр яамының ТР-де күрүнениң өртке удур албанының агаардан самолет-биле хайгаарал чорутканының түңнелинде республиканың девискээринде 6 өрттер 685 гектар черде хып турарын сентябрь 9-та берген медээзинде айтып турар. Ол өрттерни өжүреринге 59 кижи, 3 техника киржип турар.

СОҢГУ ЧҮК СӨӨРТҮЛГЕЗИ. Бо үеде чүүк сөөртүлгези кызыгаарлаттынган черлердиве: далган — 588 тонна (ниити хереглелдиң 66 хуузу):, чигир — 824, 7 тонна (52 хуу); уруглар аъш-чеми — 127,2 тонна (73,02 хуу); макарон кылыглары — 551 тонна (102 хуу); хөмүр-даш — 12627 тонна (28 хуу); «Тувкоммунэнерго» 2580 тонна кывар-чаар материалдарны сөөртүп чедирер планныг тургаш, чедиргени 675,4 тонна (26 хуу), ооң иштинде: Тожу — 560 тонна, Мөңгүн-Тайга — 82,0 тонна. Кунгуртуг — 29,6 тонна, Качык — 3,7 тонна.

АМЫДЫРАЛ ХАНДЫРЫЛГА ОБЪЕКТИЛЕРИН КЫШКЫ ҮЕГЕ БЕЛЕТКЭЭР АЖЫЛДАР. Хөмүр-даш хереглекчилериниң акша-төгерикке бергедээнинден «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайының долу күчүзү-биле ажылдаар арганы бербейн турар. Республиканың ЧЭТ болгаш чурталга-коммунал ажыл-агый объектилеринче хөмүр-даш сөөртүлгези көрдүнген графигинден озалдап, айыылды тургузуп турар.

ҮЕР-ХАЛАП БАЙДАЛЫ. Гидрометеорология болгаш мониторинг төвүнүң берген медээзин езугаар алырга, республика девискээринде үер талазы-биле байдал оожум.

ТЫВАНЫҢ ДИЛЕП-КАМГАЛААР АЛБАНЫН үш катап кыйгырткан, ооң ийизи амыдыралчы (эжик ажыдары). ТР-ниң ИХЯ-ның дежурный албанынга сентябрь 7-де медээ келген, № 12 гараж ниитилелинде бажыңынга август 31-ден бээр келбээн кижи, гараж иштинде чыдар деп. Медээ езугаар камгалакчы М.Сенгин-оол чеде бергеш, гаражты ажыдарга, иштинде кижи чок болган.

МУРНУУ ФЕДЕРАЛДЫГ ОКРУГТУҢ КОГАРААН ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА ГУМАНИТАРЛЫГ ДУЗА. Агар санче шилчиттинген акшаның ниити түңү 692776 рубль 65 көпеек, оон 570000 рубльди Кызылдың караа четпестериң өөредилге-бүдүрүлге комбинадындан удуур-чыдар хептер садып алыры-биле шилчиткен, ол хептерни көрдүнген черинче чоргускан. Агар санда артып калган акшаның түңү — 122778 рубль.

2002 чылдың сентябрь 8-те хамааты М.И. Ивановтан «Тайга» станциязынга каттап чораан үш херээжен кижилер читкениниң дугайында билдириишкин кирген. Ол-ла, хүн 21 шакта, КамАЗ автомашиналыг камгалакчылар Б.Кандауров, И.Елсуков, П.Апаницин хондур херээженнерни дилээннер. Эртен 4 шак 30 минута турда, баазага ээп келгеннер. Херээженнер тывылбаан. Дилээшкин үргүлчүлеп турар.

ХОВАР КИЖИ ЧОРААН

Чон аразында төлептиг аажы-чаңныг, ховар кижилерге бо-ла таваржы бээр бис. Ындыгларның бирээзинге чырыткылыг чурталгазын аныяанда эгелээш, электен аъдының бажы «хоя» берген Долаан Данзырынович Кызыл-оолду хамаарыштырып болур. Ол, шынап-ла, онзагай кижилериң бирээзи, ооң кылаштаары безин кандыг ийик, оожум, далаш чок, чоргаар базып чоруур эр-ле болгай.

Долаан Данзырынович-биле мен 30 хире чыл эл-хол бооп эдержип келдим. Ол үениң дургузунда ооң ажынып, хорадап турганын чаңгыс-даа көрбээн, дыңнавааным-на шын. Төрүмелинден организакчы талантылыг, ажылгыр, бир ажылды тудуп алганда төнчүзүнге чедирер, эш-өөрзүрек, биче сеткилдиг кижи. Кожууннуң харылзаа белдириниң даргазы улуг эрге-дужаалдыг хирезинде, бодун өрү көрдүнмес, «чыткан хой тургуспас» эжимни чылдыңна баштайгы сарыг бүрү дүжүп турда, бо-ла сакты бээримни чажыргаш чоор мен. Эки кижи эрте өлүр дижир болгай бис. Бир бодаарымга, ол шын-даа ышкаш. Чөнүп, кырыгыже чурттап чоруур ховар кижилер база хөй-ле болдур ийин.

Долаан эжим мени «петухка» болгаш банчыкка өөреткен башкым чүве. Ылаңгыя банчык ойнай бергенде, куруг адаан эш-ле болгай. Ол ховар оюнну чүгле Эрзин, Тес чону ойнап чоруур чүве. Ол оюнну ойнай бергенде, «чыткан хой тургуспас» киживистиң алгы-кышкызы кайыын үнүп кээрин таан утпас мен ийин.

Ол бодунуң баштайгы күш-ажылчы базымын 1963 чылда Эрзин кожууннуң харылзаа белдиринге инженер-харылзаачыдан эгелээш, чурталгазының сөөлгү хүнүнге чедир хөй чылдарның иштинде кожууннуң харылзаа белдириниң начальнигинге ажылдап чорду. Долаан Данзырынович даанган ажылынга бердинген, ээ-харыысалгалыг, шын дээш туржур кижи-ле болгай. Партия хамык чүвени удуртуп- баштап турар үеде партия райкомунуң орта ажылдавас килдистерин шүгүмчүлептерге, ооң бюрозунга хемчег алыр деп баарга, бистер кезек парторгтар ооң талазынга баарывыска соксап каан чүве.

Бай-Дагга партком секретарьлап турумда, суурнуң дыка хөй бажыңнары телефоннуг турган чүве. Бир-ле райкомга хурал соонда, Долаан эжимден мээң бажыңымга телефон салып бээрин диледим.

— Аппарат бар ирги бе, көрүп көрейн. Ынчалза-даа улуг идегеве шүве, эжим – диди.

Даартазында кежээ орай бажыңымга кээримге, бичии өөреникчи уруум Урана телефон-биле чугаалашкан, каткы-итки турарга, кезек када аксым аазадып алгаш турганым кай. Ам болза кандыг-дыр. Күүседир мен, кылыр мен деп аас эдип, ай-айы-биле күүсетпес ышкажыгай. А Долаан Данзырынович «идегеве» өөренип көөйн дээн хирезинде, дораан-на аксын ээлеп каанын таан утпас мен.

Кожууннуң харылзаа белдириниң даргазы тургаш, суурларже бо-ла сургакчылаар кижи. Бай-Даг баар дээн болза бажыңче азы ажылдаар черже телефоннааш:

— Мен Кызыл-оол-дур мен, меңээ Кызыл-оол херек ийин – дээр, кезек оюн-баштак чугаа соонда — Дүштеки чем сенде, авыдай – дээш, трубказын салып каар. Шынап-ла, дүште чедип кээр болгай.

Долаан Данзырынович 6 оолду, бир кысты эртем-билиглиг, кижизиг, топтуг-томаанныг кылдыр өстүрүп, уйнуктарын көрүп алза-даа, «багай» эжим эрте "кызыл-дустай" берди ийин.

Кызыл-оол КУУЛАР.

Эрзин суур.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутады Борис Билчин-оолович Монгушка ооң акызы

Мерген Билчин-оолович

МОНГУШТУҢ

үр болгаш аар аарааш, элекке мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрээн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6216. Чагыг 101.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массальг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.